

Ernest Mandel: Inledning till det tredje bandet

Innehållsförteckning

Planen för det tredje bandet.....	3
Profitkvotens utjämning.....	4
Transformationsproblemet: kontroversen om återkoppling.....	9
Transformationsproblemet: förvirringen om pengar.....	13
Kontroversen om den fallande profitkvoten.....	14
De marxistiska kristeorierna.....	20
Kredit och räntesats.....	29
Marx' teori om extraprofiter.....	31
Det kapitalistiska jordbrukets särdrag.....	36
Kapitalismen som ett system och bourgeoisien som en klass.....	39
Kapitalismens öde.....	45

Om *Kapitalets* första band är mest berömt och mest allmänt läst, och det andra bandet är det okända bandet, så är det tredje det mest kontroversiella. Som Friedrich Engels pekade på i sitt förord, började dispyterna redan innan det publicerades. De fortsatte efter att den sistnämnde gav ut det 1894, särskilt i form av den österrikiska ekonomen Eugen von Böhm-Bawerks kritik mot Marx' ekonomiska läror två år senare.¹ De har pågått ända sedan dess. Det går knappt ett år utan att det görs nya försök att vederlägga en eller annan av det tredje bandets viktigaste teser, eller påvisa deras påstådda motsättningar till det första bandet.²

Det är inte svårt att hitta skälet till denna ihärdiga polemik. Första bandet koncentrerar sig på fabriken, *produktionen* av mervärde och kapitalisternas behov att hela tiden öka produktionen. Andra bandet koncentrerar sig på marknaden och analyserar det ömsesidiga flödet av varor och pengar (köpkraft), som när de realiserar sitt värde tillåter ekonomin att reproducera sig och växa (samtidigt som den kräver en proportionell uppdelning både av varor till olika sorters specifika bruksvärden och av penningflöden till köpkraft för specifika varor).³ Även om dessa band innehåller en stor mängd intellektuell och moralisk dynamit som riktar sig mot det borgerliga samhället och dess förhärskande ideologi – med allt vad det innebär för människor och framförallt för arbetare – så ger de inga antydningar om hur systemets inre motsättningar förbereder dess slutgiltiga och oundvikliga fall.

Första bandet visar bara att kapitalismen skapar sin egen dödgrävare i form av det moderna proletariatet, och att de samhälleliga motsättningarna ökar i systemet. Andra bandet påvisar att kapi-

1 Eugen von Böhm-Bawerk, *Karl Marx and the End of his System*, New York, 1949.

2 Några exempel från senare tid: Ian Steedman, *Marx after Sraffa*, London, 1977; Anthony Cutler, Barry Hindess, Paul Hirst och Athar Hussein, *Marx's "Capital" and Capitalism Today*, Band 1 och 2, London, 1977 och 1978; Leszek Kolakowski, *Main Currents of Marxism*, Band 1, Oxford, 1978.

3 Vi använder ordet "penningflöden" eftersom de utöver "intäkter" inbegriper penningkapital som är ämnat att rekonstruera kapitalet, rekonstruera det variabla kapitalet (som spenderas som intäkter av arbetarna, men måste återvända i form av penningkapital till industriägarna) och utvidga både *c* och *v*.

talismen inte kan uppnå en kontinuerligt utvidgad reproduktion; att dess tillväxt tar formen av industricykeln; att dess jämvikt bara är ett resultat av att det ständigt uppstår ojämvikter; att periodiska överproduktionskriser är oundvikliga. Men exakt hur dessa (och många andra) motsättningar hänger ihop, så att det kapitalistiska produktionssättets grundläggande rörelselagar leder till explosiva kriser och slutligen dess sammanbrott, utarbetas inte i detalj i de första banden. De är de första stegen i en analys, vars slutgiltiga mål är att förklara hur systemet fungerar konkret – både ”i princip” och ”till synes”.

Att förklara den kapitalistiska ekonomin *i sin helhet* är just det tredje bandets syfte. Men det fullbordas inte där. För det första efterlämnade inte Marx något färdigt manuskript till bandet, så det saknas viktiga delar. Det är säkert så att den ofullbordade sjunde avdelningen, som slutar med det knappt påbörjade kapitel 52 om samhällsklasser, skulle ha utgjort den avgörande kopplingen mellan det ekonomiska *inhållet* i klasskampen mellan kapital och arbete, som utvecklas ingående i det första bandet, och dess totala ekonomiska *resultat*, som delvis skisseras i kapitel 11 och 15 i det tredje bandet.⁴ För det andra har det tredje bandet underrubriken ”Den kapitalistiska *produktionens* totalprocess”. Men som vi känner till redan från det andra bandet, innefattar det totala kapitalistiska *systemet* både cirkulation och produktion. För att fullborda en undersökning av det kapitalistiska systemet i sin helhet, skulle *Kapitalet* behövt innehålla ytterligare band som bland annat skulle ha behandlat världsmarknaden, konkurrensen, industricykeln och staten. Allt detta fanns med i Marx’ plan för *Kapitalet*, och det finns inga tecken på att han övergav den.⁵ Tvärtom finns det stycken i det tredje bandet som bekräftar att han sköt upp en detaljerad analys av dessa frågor till senare, tyvärr aldrig skrivna, band.⁶ Det tredje bandet ger värdefulla antydningar om hur Marx skulle ha gripit sig an att införliva dessa frågor i en övergripande syn på det kapitalistiska systemet. Men det innehåller inte någon fullständigt utvecklad teori om världsmarknaden, om (den nationella och internationella) konkurrensen, eller speciellt om industrikriser. Många av kontroverserna kring det tredje bandet beror just på den – av de just angivna orsakerna – ofullständiga karaktären på en del av de teorier som det innehåller.

Men det grundläggande skälet till polemikens omfattning och varaktighet är det faktum att det tredje bandet har som mål att besvara frågan: ”Varthän går kapitalismen?” Det försöker visa att systemet till sitt innersta väsen (”inneboende”) är krisdrabbat: att varken de enskilda kapitalisternas eller de offentliga myndigheternas ansträngningar kan hindra kriser från att bryta ut. Det försöker visa att inneboende mekanismer som inte kan bemästras utan att avskaffa det privata ägandet – konkurrens, profit och varuproduktion (marknadsekonomin) – till slut måste leda till att det bryter samman. Vi behöver knappast betona att denna bedömning inte faller kapitalisterna och deras anhängare på läppen. Vi kan också ta för givet att det är lika ovälkommet för ”neutrala” ekonomer, som trots att de påstår att de inte har några värderingar i själva verket utgår från att varuproduktion och marknadsekonomin är eviga och att föredra – och bestäms av människans natur och motsvarar mänsklighetens intressen. Att det ger väldiga problem för filantroper och samhällsreformerare, som även om de delar Marx’ ilska över den massfattigdom och det armod som systemets spontana funktionssätt orsakar, anser att dessa avigsidor går att övervinna utan att bli av med systemet själv, har bekräftats upprepade gånger under de teoretiska diskussioner och politiska strider som har ägt rum i

4 Se Marx’ brev till Engels den 30 april 1868, på marxists.org, där han anger sin plan för det tredje bandet: ”... avslutningen blir *klasskampen*, där vi kan studera rörelsen och hela eländets upplösning...”

5 Angående Marx’ första plan för *Kapitalet*, se ”Inledning till det första bandet”, s 10-13.

6 Se Marx, *Kapitalet*, tredje bandet, på marxists.org, kapitel 6, avdelning 2, kapitel 10, kapitel 18, etc.

och kring arbetarrörelsen sedan slutet av 1800-talet. Så det finns förvisso övertygande sociala skäl till att det tredje bandet skulle skapa den uppståndelse som det otvivelaktigt har gjort.

Planen för det tredje bandet

Det tredje bandet är uppbyggt med samma logiska stringens som sina föregångare. Det viktiga problem som Marx försöker klarlägga här är inte *ursprunget* till de grundläggande intäktskategorierna: löner och profiter. Det problemet löstes i det första bandet. Det han vill visa är hur specifika delar av den härskande klassen deltar i fördelningen av den totala mängd mervärde som det produktiva lönearbetet producerar, och hur dessa speciella ekonomiska kategorier regleras. Hans analys behandlar i grund och botten fyra sådana grupper inom den härskande klassen: industrikapitalister; handelskapitalister; bankirer; kapitalistiska jordägare.⁷ Därför finns det i det tredje bandet fem sorters intäkter: löner, industriprofiter, handels- (och bank-) profiter, räntor, jordränta. Marx grupperar sedan dessa i tre grundläggande kategorier: löner, profiter och jordränta.

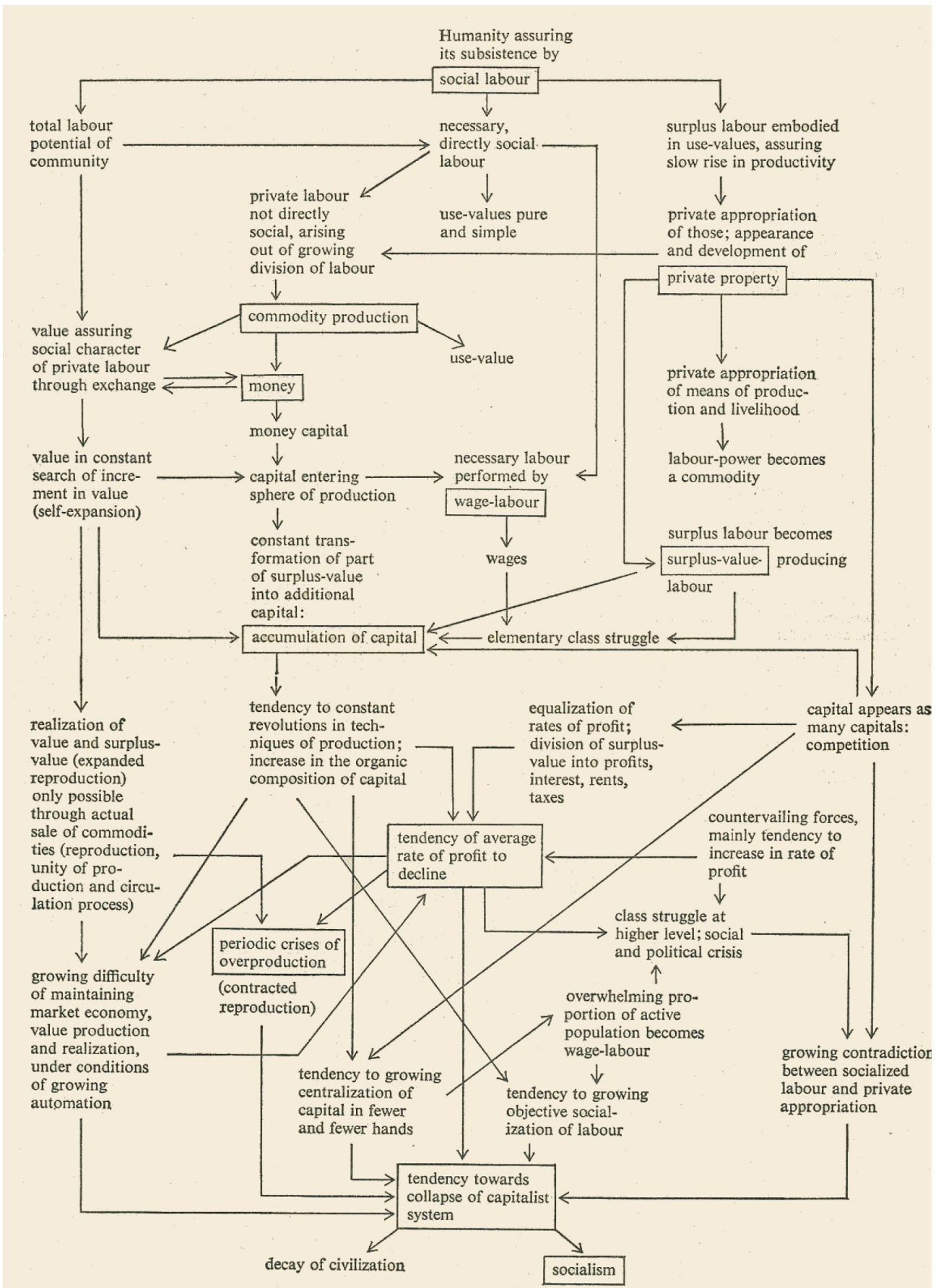
Men för att analysera de olika delar som den totala mängden mervärde delas upp i, måste en hel rad mellanliggande steg tas. *Profitkvoten* måste särskiljas – som en särskild analytisk kategori – från mervärdekvoten, och de olika faktorer som påverkar profitkvoten identifieras. *Tendensen till en utjämning av profitkvoten* mellan alla kapital, oberoende av den mängd mervärde som produceras av deras ”eget” variabla kapital, dvs. de produktiva arbetare de sysselsätter produktivt, måste upptäckas. Och från dessa två begreppsmässiga nydaningar härleds hela bandets höjdpunkt: *den genomsnittliga profitkvotens sjunkande tendens* – i avsaknad av motverkande tendenser. Efter att ha härlett profiten från mervärdet i allmänhet, fortsätter Marx med att visa hur profitterna själva delas upp i företagaprofit (inom industri, transporter eller handel) och ränta, dvs. den del av mervärdet som tillfaller de kapitalister som äger penningkapital och inskränker sig till att låna ut det till företagare. Slutligen minskas den totala mervärdemängd som delas mellan *alla* företagare och penningutlånare genom att införa kategorin extraprofiter (mervärde som inte deltar i den allmänna utjämningen av profitkvoten). Orsakerna till att dessa extraprofiter kan uppstå detaljstuderas bara för ett speciellt fall, jordräntan. Men Marx klargör, speciellt i kapitel 10 och 14, att jordränta bara är ett speciellt fall av ett mer allmänt fenomen. Vi är därför berättigade att säga, att det som avdelning 6 i det tredje bandet verkligen handlar om är den mer allmänna frågan om att *monopol* ger upphov till extraprofiter. I sin teori om extraprofiter föregriper Marx hela den nuvarande teorin om monopolpriser och profiter, samtidigt som den är mycket tydligare om deras ursprung än de flesta akademiska ekonomer som under hela 1900-talet har försökt klarlägga monopolens mysterier.⁸ Den grundläggande logiken i Marx’ *Kapitalet* uppenbarar sig i hela sin prakt om vi införlivar det tredje bandets struktur i det första och andra bandets uppbyggnad. Diagrammet nedan ger en schematisk bild [på engelska] av deras övergripande innehåll och totala sammanhang.

7 Kapitalistiska jordägare till skillnad från feodala och halvfeodala jordägare: dvs. jordägare som inskränker sig till att arrendera ut mark till kapitalistiska eller oberoende farmare mot penninginkomster, utan att blanda in någon sorts feodalt eller halvfeodal slaveri eller tjänster.

8 Bland de akademiska ekonomer som behandlar monopol och oligopol utifrån sökandet efter extraprofiter, se t ex Joe Bain, *Barriers to New Competition*, Cambridge, Mass., 1956; Paolo Sylos-Labini, *Oligopoly and technical progress*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1962; Robert Dorfman, *Priser och marknader*, Stockholm : Aldus/Bonnier, 1968.

Profitkvotens utjämning

I det första bandet visade Marx att mervärde bara produceras av levande arbete: ur kapitalistens synvinkel av den del av kapitalet som läggs ut på att köpa arbetskraft, och inte den del som spenderas på att köpa byggnader, maskiner, råvaror, energi, etc. Av den orsaken kallade Marx den förstnämnda delen av kapitalet för *variabelt* och den sistnämnda *konstant*. Vid första anblick kan det förefalla som om det av detta följer, att ju större del av kapitalet som varje industribransch lägger ut på löner, desto högre blir profitkvoten (förhållandet mellan det mervärde som produceras och den totala mängden kapital som investeras eller spenderas under den årliga produktionen). Men det skulle motsäga det kapitalistiska produktionssättets grundläggande logik, som består av expansion, tillväxt, utvidgad reproduktion, genom att levande arbete ersätts med dött arbete: genom att öka kapitalets organiska sammansättning, där en allt större del av de totala kapitalutgifterna sker i form av utgifter för utrustning, råvaror och energi, jämfört med utgifter för löner. Denna grundläggande logik är både ett resultat av den kapitalistiska konkurrensen (en prisminskning är, åtminstone på lång sikt, en effekt av allt effektivare maskiner, dvs. av den tekniska utvecklingen, som i grund och botten är arbetsbesparande) och av klasskampen (eftersom återigen det enda sätt på vilket den ökande kapitalackumuleringen på lång sikt kan förhindra arbetsbrist och följaktligen en ständig ökning av reallönerna – som till sist skulle minska mervärdekvoten kraftigt – är genom att

ackumulera en allt större del av kapital i form av fast konstant kapital, dvs. genom att ersätta levande arbete med maskiner). Dessutom bekräftar de empiriska bevisen på ett förkrossande sätt att produktionsgrenar som är mer arbetsintensiva än andra normalt inte realiserar en högre profitkvot.

Så den slutsats som Marx drar är denna: i ett fullt utvecklat och normalt fungerande kapitalistiskt produktionssätt får inte de olika industribranscherna direkt det mervärde som produceras av det lönearbete de använder. De får bara en del av allt det mervärde som produceras, i förhållande till den del de utgör av allt kapital som har lagts ut. Hela mervärdet i ett visst borgerligt samhälle (land) *omfördelas*. Det leder till en genomsnittlig profitkvot som är mer eller mindre tillämpbar på varje del av kapitalet. Produktionsgrenar där kapitalet har en organisk sammansättning som ligger under det samhällliga genomsnittet (dvs. som använder mer arbete, lägger ut mer variabelt kapital, i förhållande till allt kapital som har spenderats) realiserar inte allt mervärde som har producerats av "deras" lönearbetare. En del av mervärdet överförs till de industribranscher där kapitalets organiska sammansättning är *högre* än det samhällliga genomsnittet (dvs. att de använder en större andel av totalkapitalet på utrustning och råvaror än det samhällliga genomsnittet, och en mindre del på löner). Bara de industribranscher vars organiska sammansättning på kapitalet är samma som det samhällliga genomsnittet, realiserar allt det mervärde som produceras av det lönearbete som de använder, utan att någon del av det överförs till andra branscher eller att de får någon del av det mervärde som produceras i andra branscher. Som ett resultat av det motsvaras den del som varje kapital får av allt det mervärde som det produktiva arbetet producerar av dess egen del i det totala samhällliga kapitalet. Det är den materiella basen till att *alla* kapitalägare har gemensamma intressen i utsugningen av arbetarna – vilket därmed tar formen av *gemensam klassutsugning* (konkurrensen mellan många kapital avgör bara hur denna totala mängd omfördelas mellan kapitalisterna).

Denna utjämningsprocess av profitkvoten leder till tre rader av frågor. Vad har den för relation till arbetsvärdesteorin i allmänhet? Vilka konkreta mekanismer gör att profitkvotens utjämning kan ske i verkliga livet? Vilka "tekniska" lösningar finns det på problemet att förvandla värden till produktionspriser (kapitalutlägg, dvs. produktionskostnaderna, som används för produktionen av varje vara + genomsnittlig profit multiplicerad med dessa utlägg)? De första två frågorna har orsakat relativt sett färre kontroverser än den tredje, troligen för att de är mer "abstrakta". Men de är av största betydelse för den marxistiska ekonomiska teorins inre sammanhang. Dessutom visar Marx' behandling av dem hans allra mognaste dialektiska metod.

Kort avseende den första: Marx hävdar, att eftersom värde till syvende och sist är en *samhällelig* och inte individuell kategori, så slösar de industribranscher där kapitalets organiska sammansättning ligger under det samhällliga genomsnittet objektivt sett med samhällligt arbete, ur hela det kapitalistiska samhällets synvinkel (dvs. utifrån varuägarnas "jämlikhets" synvinkel).⁹ Därmed får inte ägarna tillbaka från marknaden allt det värde som faktiskt har skapats under produktionsprocessen i dessa branscher. Och omvänt sparar de industribranscher där kapitalets organiska sammansättning är högre än genomsnittet, dvs. har en högre samhälllig produktivitet än genomsnittet, objektivt sett på det samhällligt nödvändiga arbetet. Marknaden belönar deras ägare för detta, och tillerkänner dem en högre andel av allt mervärde som har producerats än det som direkt produceras av de lönearbetare de sysselsätter.

Olika invändningar har rests mot denna lösning. Går det att jämföra arbetsproduktivitet i olika

9 Se *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel [åtta](#), och kapitel 48, avdelning [III](#).

produktionsgrenar, i så måtto som de inte producerar varor som är utbytbara? Denna svårighet går att lösa dynamiskt, dvs. genom att jämföra arbetsproduktivitetens olika *ökningstakt* i olika produktionsgrenar *över tid*. Mer allmänt kan kapitalets organiska sammansättning i varje produktionsgren, som på grund av olika förändringar av arbetsproduktiviteten ständigt förändras, ses som ett allmänt *index*, ett sätt att mäta den samhälleliga arbetsproduktiviteten.¹⁰ I en *kapitalistisk* marknadsekonomi, med dess ständiga omvälvningar av produktionsteknikerna, dess ständiga förändringar av efterfrågan från en vara till en annan, dess ständiga flöde av investeringskapital från en bransch till en annan, är detta både teoretiskt hållbart och empiriskt möjligt att bekräfta.

Men finns det inte en grundläggande motsättning mellan att betrakta allt arbete som verkligen förbrukas under produktionsprocessen i alla produktionsgrenar som värdeproducerande, och på samma gång förklara överföring av värde (mervärde) mellan olika branscher som en funktion av objektivet slöseri eller samhällelig arbetsekonomi?¹¹ Jag tycker inte det. Det vi tvärtom har här, är en uppvisning av det unika sätt på vilket samhälleligt arbete och privat arbete kombineras och står i inbördes förhållande under kapitalismen, dvs. under en allmän varuproduktion.

För Marx handlar frågan om värde som ett förkroppsligande av abstrakt mänskligt arbete inte om att mäta, om en *numeraire*, utan om den innersta naturen.¹² Varje samhälle har tillgång till en viss total arbetskapacitet (ett totalt antal producenter som verkligen deltar i det produktiva arbetet, multiplicerat med det socialt accepterade genomsnittliga antalet årliga arbetsdagar och dagliga arbetstimmar). Denna potential är en objektiv kategori, i ett visst land och under en given tidsperiod (för enkelhets skull kan vi ta arbetsåret som grundläggande tidsram). Av detta följer det totala värde som produceras under ett år (i den mån en del av denna arbetspotential inte har varit överksam av orsaker som är oberoende av dess vilja). Återigen är det en objektiv social kategori: det totala antalet arbetstimmar som verkligen har producerats under produktionsprocessens lopp. Kategorin ”samhälleligt *nödvändigt* arbete”, som betraktar en del av dessa arbetstimmar som ”bortslösade” och ur samhällelig synvinkel följaktligen inte medräknade, betyder bara en omfördelning av värde inom varje produktionsgren, utom när det gäller monopol.¹³

Om vi utvidgar samma resonemang till ekonomin i sin helhet så förändras ingenting. Allt arbete som faktiskt har förbrukats under produktionsprocessen har varit värdeproducerande. Det kan inte bli större eller mindre av något som sker utanför den faktiska produktionssfären. *Frågan om kompensation på marknaden för det arbete som har förbrukats är en fråga om fördelning, inte produktion*. Det är således fullt möjligt att faktiskt förbrukat privat arbete i en viss bransch, vid en arbetsproduktivitet som är den branschens genomsnitt, är samhälleligt nödvändigt arbete och verkligen har producerat värde, samtidigt som ägarna till de varor som det är införlivat i inte får full kompensation på marknaden för allt detta införlivade värde, eller får ett motvärde som är högre än mängden värde som är införlivade i deras varor.

Denna dialektiska enhet och motsättning mellan å ena sidan privat arbete som faktiskt har förbru-

10 Se *ibid*, kapitel 13: ”Denna fortskridande relativa minskning av det variabla kapitalet i förhållande till det konstanta och därmed till totalkapitalet är identisk med den fortskridande högre organiska sammansättningen av det samhälleliga kapitalet i dess genomsnitt. Samtidigt är det bara ett annat uttryck för den fortskridande utvecklingen av arbetets samhälleliga produktivkraft...”

11 Se, till exempel, Joan Robinson, *An Essay on Marxian Economics*, London, 1966, pp. ix-x, 14-16.

12 Till och med Maurice Dobb, som borde veta bättre, behandlade arbete som en *numeraire* i *Storia del Marxismo*, vol. 1, Turin, 1979, s 99-103.

13 Isaac Rubin, *Essays on Marx's Theory of Value*, Detroit, 1972, s 174-176.

kats under produktionen och verkligen är värdeskapande, och å andra sidan samhälleligt kompenserat värde, förmedlas via förståelsen att det totala värdet är lika med de totala produktionspriserna (dvs. representerar en lika stor summa arbetstimmar, eller arbetsveckor, eller arbetsår: en lika stor total arbetspotential). Det som förändras på marknaden, dvs. vad det tredje bandets uppfattning om ”objektivt slöseri” och ”objektiv besparing” av samhälleligt arbete symboliserar när olika produktionsgrenar jämförs (i motsats till uppfattningar av ”slöseri” och ”besparing” av mängden samhälleligt arbete *inuti* varje enskild industribransch, som studerades i det första bandet), är uteslutande en fråga om (om-)fördelning av värde, inte produktion av värde.

Den andra frågan om utjämningen av profitkvoten mellan olika industribranscher är hur det fungerar i praktiken. För att förstå det bör vi utgå från antagandet att denna utjämning alltid är en *tendens*, aldrig en ständig verklighet. Om vi börjar från det faktiska realiserandet av den totala mängd mervärde som har producerats i varje produktionsgren av de kapitalister som verkar i denna bransch, så kommer en mycket högre profitkvot att finnas i de produktionsgrenar som har en lägre organisk sammansättning på kapitalet och spenderar en större del av kapitalutgifterna på löner än i de branscher som har en högre organisk sammansättning på kapitalet och spenderar en större del av de totala kapitalutgifterna på utrustning och råvaror. Om allt annat är lika (vilket framförallt innebär att vi inte för ett ögonblick antar att det sker några förändringar av fördelningen av den totala efterfrågan på olika bruksvärden som har producerats av olika produktionsgrenar), så kommer en profitkvot som ligger över genomsnittet att dra ytterligare kapital till dessa branscher. Det kommer att öka produktionen (tillgången) över den samhälleliga efterfrågan, vilket kommer att orsaka en prissänkning, som i sin tur leder till en sjunkande profitkvot. Omvänt kommer kapital att dras från de produktionsgrenar där den organiska sammansättningen är över genomsnittet, och följaktligen den ”inledande” profitkvoten ligger under genomsnittet; produktionen kommer att minska tills den hamnar under den samhälleliga efterfrågan; priserna kommer att stiga; profitema kommer att öka tills de når den samhälleligt genomsnittliga profitkvoten.

Med andra ord är det flödet av kapital till och från och mellan olika produktionsgrenar, från de med lägre till de med högre profitkvot, som är drivkraften bakom profitkvotens utjämning. Detta flöde och återflöde av kapital mellan olika produktionsgrenar är i själva verket det viktigaste sättet på vilket kapitalackumulation (tillväxt) sker i verkliga livet, dvs. som en *ojämn process* där alla branscher *aldrig* växer i exakt samma takt och under samma tidsperiod. I själva verket förutsätter utjämningen av profitkvoten att den är relativt *ojämn*. Det är en process som ständigt förverkligar sig genom att ständigt upphäva sig själv. Alla som studerar de kapitalistiska industri-, gruv- och transportbranschernas verkliga historia kan med lätthet bekräfta denna uppfattning.

Denna ojämna process förutsätter inte nödvändigtvis att den startar med stora skillnader mellan profitkvoten i olika branscher, och heller inte att högre profitkvot alltid sammanfaller med större arbetsintensitet i vissa industribranscher. Det skulle faktiskt räcka att anta en enda inledande situation av denna sort för att göra processen fullt logisk och i överensstämmelse med den givna analysen.¹⁴ Redan mycket tidigt i den moderna industrikapitalismens historia är faktiskt den genomsnittliga profitkvoten en *känd* enhet (bankkrediter och börsen spelade en inte oviktig roll för

14 Man skulle till exempel kunna argumentera för att de första kapitalistiska företag som var indragna i kanalbyggen, gruvor, etc., på grund av den lägre organiska sammansättningen på sitt kapital hade en högre profitkvot än de första textilfabrikerna vid tiden för den industriella revolutionen.

att slå fast detta).¹⁵ Den *verkliga* processen är därför inte så mycket att kapital strömmar från branscher vars profitkvot är lägre än genomsnittet till de som har högre profitkvot än genomsnittet. *Den verkliga processen är vanligtvis att företag letar efter extraprofit som ligger över den kända genomsnittliga profitkvoten*, huvudsakligen med hjälp av revolutionerande uppfinningar (som kan innebära att bilda helt nya industribranscher). Den genomsnittliga profitkvoten skakas hela tiden om och återupprättas genom de reaktioner som denna ständiga revolutionering av produktionstekniken och arbetsorganiseringen orsakar. Varje företag som försöker maximera sin egen profitkvot bidrar oberoende av vad det vill och avser till att profitkvoten tenderar att utjämnas.

Om vi lämnar det inledande förenklande antagandet om en stabil efterfrågestruktur under en given tidsperiod, så behöver vi bara införa fler förmedlingar. Resultatet förblir väsentligen detsamma. Om det i industribranscher med en organisk sammansättning av kapitalet som ligger under genomsnittet sker en ökning av den samhällsliga efterfrågan på deras produktion som är högre än genomsnittet, så kommer det trots inflödet av ytterligare kapital och den följande produktionsökningen att bli en mindre snabb prissänkning.¹⁶ Men det kommer bara att locka till sig ännu mer kapital, tills profitkvoten slutligen utjämnas. Om omvänt (och det händer oftare) industribranscher med en organisk sammansättning under genomsnittet relativt sett är ”äldre” branscher som lider av en relativ minskning av den totala efterfrågan, så kommer inflödet av mer kapital och den efterföljande produktionsökningen att leda till en snabbare minskning av priser och profiler, och till att profitkvoten slutligen utjämnas. För de branscher som på grund av de inledande lägre profitkvoterna ser ett utflöde av kapital behöver vi inte upprepa anledningen till varför svängningar i den slutliga efterfrågan kombinerats med processen att utjämna profitkvoten. Det är en uppenbar motsvarighet till den analys som just har förklarats.

Det är den tredje sortens problem som profitkvotens utjämning mellan olika produktionsgrenar leder till som har orsakat mest diskussion: frågan om de ”tekniska” problemen att förvandla värden till produktionspriser för varje specifik vara (eller varugrupp), dvs. frågan hur man ”tekniskt” kan bevisa värdelagens verkan under förhållanden av konkurrens mellan kapital i olika produktionsgrenar. Den kan delas upp i två huvudsakliga diskussionsgrupper, som jag ska kalla kontroversen om återkoppling och förvirringen om pengar.

Transformationsproblemet: kontroversen om återkoppling

Kontroversen om återkoppling härrör ur det faktum att Marx' sätt att lösa omvandlingen av värden till produktionspriser i tredje bandets nionde kapitel till synes bara ”transformerar” värden på löpande producerade varor (produkter) och inte värden på ”insatsvaror”. Ända sedan den preussiske statistikern Ladislaus von Bortkiewicz första gången reste denna invändning,¹⁷ har en ständig ström av författare – en del som påstår sig vara marxister medan andra uppenbarligen håller fast vid andra ekonomiska läror eller i alla fall andra värdeteorier – upprepat detta påstående om en grundläggande

15 Se *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 12, avdelning 3.

16 Marx tar upp ytterligare en sak om den *relativa vikten* hos företag som arbetar med produktivitetsnivåer över, lika med och under genomsnittet i alla industribranscher. Det kan leda till situationer där det tillfälligt inte är den genomsnittliga produktivitetsnivån som avgör varans värde. Men utan strukturell brist eller monopol kommer konkurrensen snabbt att rätta till sådana situationer.

17 Se Ladislaus von Bortkiewicz, ”Value and Price in the Marxian System”, *International Economic Papers*, 1952.

brist i Marx' resonemang.¹⁸

Denna "brist" verkar vid en första anblick vara särskilt uppenbar, eftersom Marx själv föreföll vara medveten om den. Om och om igen har följande stycke från kapitel 9 citerats: "Detta påstående innebär visserligen en modifikation när det gäller bestämmandet av varornas kostnadspris.

Ursprungligen antogs att kostnadspriset för en vara är lika med *värdet* av de i dess produktion konsumerade varorna. En varas produktionspris är emellertid för köparen av densamma dess kostnadspris och kan således ingå som kostnadspris i prishöjningen för en annan vara. Då produktionspriset kan avvika från varans värde, så kan också kostnadspriset för en vara, som innefattar dessa andra varors produktionspris, stå högre eller lägre än den del av dess totalvärde som härrör från värdet av de produktionsmedel som ingår i den. Man behöver erinra sig denna modifierade betydelse av kostnadspriset och minnas, att om i en särskild produktionsfär varans kostnadspris sättes lika med värdet av produktionsmedel förbrukade i dess produktion, ett misstag alltid är möjligt."¹⁹

Men vi ska inte få detta citat från Marx att säga mer än det gör. Det säger bara att *om man använder beräkningar av värden för insatsvarorna och beräkningar av produktionspriser för produktionen*, då kommer man sannolikt att komma fram till numeriskt felaktiga slutsatser. Det är ganska uppenbart, eftersom hela analysen just rör hur produktionspriser *skiljer sig från värden*. Men det citerade utdraget vill inte göra gällande att produktionspriser på insatsvaror ska beräknas *inom samma tidsperiod* som produktionens produktionspriser. En sådan tolkning avvisas till och med i ett stycke som följer direkt på det som von Bortkiewicz och så många andra har citerat: "För vår nuvarande undersökning är det inte nödvändigt att gå närmare in på denna punkt. Påståendet, att varans kostnadspris alltid är mindre än dess värde, förblir riktigt. Ty hur varornas kostnadspriser än avviker från värdet av de produktionsmedel som konsumerats i dem, är dessa förflutna misstag likgiltiga ur kapitalistens synpunkt. *Varans kostnadspris är en given utgångspunkt, som är oberoende av hans [kapitalistens] produktion*, medan varan, resultatet av hans produktion, innehåller mervärde, alltså ett värdeöverskott över dess kostnadspris."²⁰ (Min kursivering.)

Och ännu tydligare: "Trots de stora förändringar av den faktiska profitkvoten i de speciella produktionsfärerna som ständigt försiggår – som vi längre fram ska påvisa – är varje verklig ändring av den allmänna profitkvoten, om den inte orsakats av exceptionella ekonomiska företeelser, *ett mycket sent resultat av en räckta fluktuationer* som sträcker sig över en mycket lång tidrymd, d.v.s. fluktuationer som behöver lång tid innan de stadgats och utjämnas till en ändring av den allmänna profitkvoten. För alla kortare perioder (helt bortsett från fluktuationer i marknadspriser) är därför en ändring av produktionspriserna i första hand alltid ett resultat av en verklig värdeförändring av varorna, d.v.s. en förändring i den totalsumma arbetstid som är nödvändig för deras produktion."²¹ (Min kursivering.)

Med andra ord är insatsvaror i de aktuella produktionscyklerna *data* som anges i början av den cykeln, *utan* någon återkopplande effekt på utjämnningen av profitkvoten i olika produktionsgrenar

18 Det är omöjligt att ge en fullständig lista över dessa författare. De viktigaste källorna återopas i fotnot 22 nedan. Tre verk som är mindre välkända i den engelsktalande världen kan nämnas här: Gilbert Abraham-Frois och Edmond Berrebi, *Theorie de la valeur, des prix et de l'accumulation*, Paris, 1976; G C von Weiszacker, "Notizen zur Marx'schen Wertlehre", i Nutzinger och Wolfstetter, *Die Marx'sche Theorie und ihre Kritik*, Frankfurt, 1974; Gilles Dostaler, *Valeur et prix, histoire d'un debat*, Paris, 1978.

19 Marx, *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 9.

20 *Ibid.*

21 *Ibid.*

under denna cykel. Det räcker att anta att de också beräknas som produktionspriser och inte värden, men att dessa produktionspriser är resultatet av en utjämning av profitkvoten under den *föregående* produktionscykeln, för att varje motsägelse ska försvinna.

Ett sådant antagande undanröjer den logiska motsägelse som von Bortkiewicz och hans anhängare anklagar Marx för, att han påstås ha beräknat insatsvaror i form av värden och produkter i form av produktionspriser. Men är det förenligt med vad vi känner till om hur kapitalrörelserna faktiskt går till under en given tidsperiod (t ex ett år)? Kan man exempelvis inte hävda att råvarupriserna ständigt svänger och förändras många gånger under ett år: därför skulle man kunna anta, att det när detta sker verkligen uppträder återkopplingseffekter, och att den slutgiltiga utjämningen av profitkvoten inte bara beror på omfördelningen av mervärde mellan produktionsgrenar vars varor bara kan betraktas som industriprodukter, utan också, åtminstone vad gäller råvaror, borde ta med att en del av insatsvarorna deltar i den aktuella (årliga) omfördelningen av mervärde mellan olika branscher?

Men denna invändning är inte giltig. Jag upprepar att produktionspriserna på råvaror, precis som alla andra insatsvaror som köps av kapitalister som för närvarande är indragna i produktionen, är *oföränderliga data*. De kan inte variera under den aktuella mervärdeproduktionens upp- och nedgångar, eller med de löpande förändringarna av kapitalets organiska sammansättning under ett visst år. Kapitalisterna har betalat ett *givet* pris för dem, som inte förändras i efterhand som ett resultat av vad som händer under ett visst år under den slutgiltiga omfördelningen av mervärde. De är resultatet av den utjämning av profitkvoten som ägde rum under den föregående perioden. Även om vi skulle anta att kapitalister köper sina råvaror löpande och inte bara i början av året, och även om vi skulle eliminera alla lager av tidigare producerade råvaror för att förklara ursprunget till dessa löpande inköp, så skulle argumentet ändå inte hålla.

Bildandet av produktionspriser, dvs. beräkningen av den genomsnittliga profitkvoten, är inte en ständigt rörlig process. Den är förknippad med det *totala* förverkligandet av mervärdet av *alla* (de flesta) varor som produceras då. Det är därför vi måste anta en minsta tid innan vi kan tala om att en ny genomsnittlig profitkvot ersätter en tidigare. Till och med antagandet av en sådan årlig förändring är troligen en överdrift snarare än en underskattning. Därför måste man anta att löpande inköpta råvaror på kvartals- eller till och med halvårsbasis inte i grund och botten förändrar produktionspriserna (den genomsnittliga profitkvoten), som är resultatet av de kapitalrörelser som hade ägt rum under föregående år. Man ska förstås inte blanda ihop bildandet av produktionspriser – som är resultatet av en omfördelning av det totala mervärde som har producerats för samhället i sin helhet – med aktuella svängningar av marknadspriserna, som Marx uttryckligen *utesluter* från studierna av produktionspriser, och vilket sägs klart i det stycke som citeras ovan.

Skälet till att produktionspriser (de genomsnittliga profitkvoterna i ett visst land) är relativt stela, hänger samman med själva karaktären på de processer som utjämningen av profitkvoten är ett resultat av: att bestämma den totala mängden mervärde (merarbete) som har producerats, och flödet och återflödet av kapital (storskaliga kapitalrörelser) mellan olika produktionsgrenar, som avgör förändringarna och skillnaderna i kapitalets organiska sammansättning, både inom produktionssektorerna i sin helhet och i varje produktionssektor separat. Det är uppenbart att sådana *övergripande samhälleliga rörelser* inte kan variera från kvartal till kvartal, än mindre från månad till månad. Bara den relativa omöjligheten att under utvecklade kapitalistiska förhållanden dela upp det

fasta kapitalet är ett enormt hinder för sådana omfattande rörelser, utom vid radikala värdeminskningar på kapital under allvarliga kriser. Därmed är Marx inte bara teoretiskt konsekvent när han antar att produktionspriserna på insatsvaror är resultatet av utjämningsrörelser under andra tidsperioder (under olika år) än produktionspriserna på produkter. Det motsvarar också mycket bättre det verkliga, empiriskt bevisbara sätt på vilket det kapitalistiska system som vi känner det fungerar, än vad von Bortkiewicz' och hans anhängares motsatta antagande gör.

Flera försök har gjorts att både utvidga von Bortkiewicz' kritik av Marx lösning på transformationsproblemet, och ge en alternativ lösning till den lösning som von Bortkiewicz föreslog. J Winternitz försökte formulera en där det totala produktionspriset fortfarande skulle vara lika med det totala värdet. Mer nyligen har Anwar Shaikh föreslagit ännu en lösning, och använder "iterationsmetoden" istället för metoden med samtidiga ekvationer.²² Men matematiska modeller kan inte i sig själva "lösa" teoretiska problem. De kan bara formalisera inbördes förhållanden som tidigare har tolkats som sådana, och vars natur och innebörd måste förstås innan det går att göra någon meningsfull formalisering. Tyvärr arbetar många författare till sådana modeller genom att tyst anta samband som inte tidigare har bevisats eller prövats empiriskt. Deras ekvationer leder till slutsatser som givetvis hänger samman matematiskt, men som ändå kan vara teoretiskt felaktiga, dvs. inte motsvarar en meningsfull framställning av det problem som antas bli löst.

I "Okishioteoremet" sätter till exempel författaren fast kapital helt inom parentes, för att komma till slutsatser om profitkvotens trender. Men om man förutsätter att just det fasta kapitalets tillväxt är en av de viktigaste – om inte den viktigaste – avgörande faktorn för profitkvotens fallande tendens, då bevisar inte detta teorem någonting.²³ I von Bortkiewicz' "lösning" av transformationsproblemet (som accepteras av Paul Sweezy, Piero Sraffa, F Seton och många fler) antas på liknande sätt, utöver att alla produkter har likartade profiler (inte alla industribranscher eller ens företag, som är en helt annan sak), att det räcker med dessa ekvationer för att nå en lösning som innefattar varor som ingår i produktionen av andra varor. Under dessa omständigheter är det logiskt att den organiska sammansättningen i avdelning III (vars varor inte ingår i reproduktionsprocessen) inte påverkar den genomsnittliga profitkvoten.²⁴ Men det säger oss varken något om avdelning III i Marx' analys, där en sådan skillnad uttryckligen utesluts, eller i synnerhet om vad som händer i den verkligt fungerande kapitalistiska ekonomin, dvs. i verkligheten. Att säga att den organiska sammansättningen inom vapenindustrin, inklusive dess storlek, är oväsentlig för den verkliga kapitalistiska ekonomins verkliga profitkvot är helt ohållbart – i synnerhet om man tittar på denna avdelning storlek, låt oss säga 1943 i Tyskland eller 1944 i USA.

22 J Winternitz, "Values and Prices: A Solution of the So-Called 'Transformation Problem'", in *The Economic Journal*, juni 1948; F Seton, "The 'Transformation Problem'" i *Review of Economic Studies*, vol 24, 1957; C C von Weiszacker och Paul Samuelson, "A New Labor Theory of Value for Rational Planning, through Use of the Bourgeois Profit Rate", i *Proceedings of the National Academy of Sciences, U.S.A.*, vol 68, nr 6, juni 1971; A Medio, 'Profit and Surplus-Value: Appearance and Reality in Capitalist Production', in E K. Hunt and Jesse Schwartz (red.), *A Critique of Economic Theory*, London, 1972; Elmar Wolfstetter, "Surplus Labour, Synchronized Labour Costs and Marx's Labour Theory of Value", i *The Economic Journal*, vol 83, september 1973; Anwar Shaikh, "Marx's Theory of Value and the 'Transformation Problem'", i Jesse Schwartz (red.), *The Subtle Anatomy of Capitalism*, Santa Monica, 1977; Ira Gerstein, "Production, Circulation and Value", i *Economy and Society*, vol 5, 1976; etc. En bra sammanfattning av en bibliografi om ämnet finns i Carlo Benetti, Claude Berthomieu och Jean Cartelier, *Economie classique, economie vulgaire*, Paris, 1975.

23 N Okishio, "Technical Changes and the Rate of Profit", i *Kobe University Economic Review*, vol 7, 1961, s 85-90; N. Okishio, "A Mathematical Note on Marxian Theorems", i *Weltwirtschaftliches Archiv*, vol 91 (1963 II), s 287-299.

24 Jag har Emmanuel Farjoun på Hebrew University i Jerusalem att tacka för denna iakttagelse.

Transformationsproblemet: förvirringen om pengar

En andra angreppslinje mot Marx' lösning på transformationsproblemet har inbegripit en sammanblandning av produktionspriser och marknadspriser, och mer allmänt att dra in frågor om hur värde uttrycks som priser, dvs. pengar, i problemet. I synnerhet har Sweezy gjort sig skyldig till en sådan sammanblandning i sitt sätt att anamma Bortkiewicz' kritik.²⁵ Andra, som Ian Steedman nyligen, har följt i hans fotsteg.²⁶

Men Marx är själv kristallklar i att produktionspriser *inte* rör marknadspriser, dvs. värden (eller produktionspriser) uttryckta i penningtermer. Själva titeln på kapitel 9 anger detta, genom att tala om varuvärdenas förvandling till produktionspriser. Värden är arbetsmängder och har inget med penningpriser som sådana att göra. Utjämnningen av profitkvoten mellan olika produktionsgrenar sker genom att överföra *mervärdemängder* från en bransch till en annan. Vi upprepar, mervärdemängder är arbetsmängder (merarbete) och inte penningmängder. I slutet av det senaste stycke som citerades ut tredje bandet följer en mening som jag medvetet utelämnade men nu kommer att citera – en mening som återigen undanröjer alla tvivel om att frågor om pengar inte ska tas med i transformationsproblemet: ”Med detta avses naturligtvis inte förändringar som enbart berör samma värdes penninguttryck.”²⁷ Om problemet inte rör förändringar i värdets penninguttryck, så rör det genom själva sakförhållandet inte heller förändringar av prisernas penninguttryck.

I kapitel 10, omedelbart efter det kapitel där han ger sin lösning på transformationsproblemet, introducerar Marx förvisso marknadspriser, och hur konkurrens etc. påverkar dem. Men där skiljer han klart och tydligt marknadsprisernas svängningar och värdets (produktionsprisernas) penninguttryck från den genomsnittliga profitkvotens svängningar som avgör produktionsprisernas svängningar.²⁸

Bakom denna förvirring ligger en otillräcklig förståelse av karaktären på Marx' penningteori. Marx betraktar pengar (guld) som en *speciell vara med ett eget ”inneboende” värde*. Det är bara av detta skäl som den kan fungera som allmän ekvivalent för alla andra varors bytesvärde. Av detta följer omedelbart att marknadsprisernas (penningpriserna, värdets penninguttryck) svängningar alltid kan vara resultatet av en dubbel rörelse: förändringar av en varas värde och förändringar av penningvarans, guldets, värde. Men förändringar av penningvarans inneboende värde har samma effekt på alla andra varors marknadspriser, dvs. de *kan inte* förändra deras ömsesidiga utbytesförhållanden (deras ömsesidiga ”relativa priser”). I detta avseende förändrar inte papperspengar någonting. Inflation av papperspengar betyder bara att en ökande mängd pappersdollar, papperspund, etc. representerar samma mängd (t ex ett uns) av penningvaran, guld. Det som gäller för värdets penninguttryck är också sant för produktionsprisernas penninguttryck eftersom de bara rör en omfördelning av mervärdemängder mellan olika produktionsgrenar.

”Insatserna” i reproduktionstabellerna kan bara behandlas som insatser i den verkligt existerande kapitalistiska produktionen (dvs. i verkligheten) om de uttrycks i marknadspriser, och inte i produktionspriser: för kapitalister köper givetvis råvaror, maskiner, byggnader, etc. till marknadspriser. Så

²⁵ Paul Sweezy, *Teorin för den kapitalistiska utvecklingen*, Stockholm: Rabén & Sjögren, 1980, s 117-118 [eng uppl].

²⁶ Steedman, *op. cit.*, s 45-47.

²⁷ Marx, *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 9.

²⁸ Engels föreställer sig uttryckligen ett fall där den totala summan penningprofiter – som är resultatet av marknadspriser – är lägre än den totala mängd mervärde som har producerats, eftersom värdet under tiden har minskat som ett resultat av den ökande arbetsproduktiviteten. Se hans brev till Conrad Schmidt, [12 mars 1895](#) på marxists.org.

problemet skulle vara hur värden ska ”transformeras”, inte till produktionspriser utan till marknadspriser, eller i två på varandra följande förvandlingssteg, värden till produktionspriser och de sistnämnda till marknadspriser. Detta slutgiltiga steg kommer förstås att röra verkliga penningproblem: närmare bestämt det inbördes sambandet mellan varornas genomsnittliga värde och det genomsnittliga värdet på guld. Det som denna kontrovers verkligen gäller är om ”transformationsproblemet” handlar om den *omedelbara* övergången från inre väsen till framträdande, med andra ord produktionsprocessen och cirkulationen i den dagliga verkligheten, eller om det – som jag starkt vill hävda – bara är en *förmedlande länk i förnimmelseprocessen*, som ännu inte behandlar omedelbart kontrollerbara, empiriska fakta, dvs. marknadspriser.

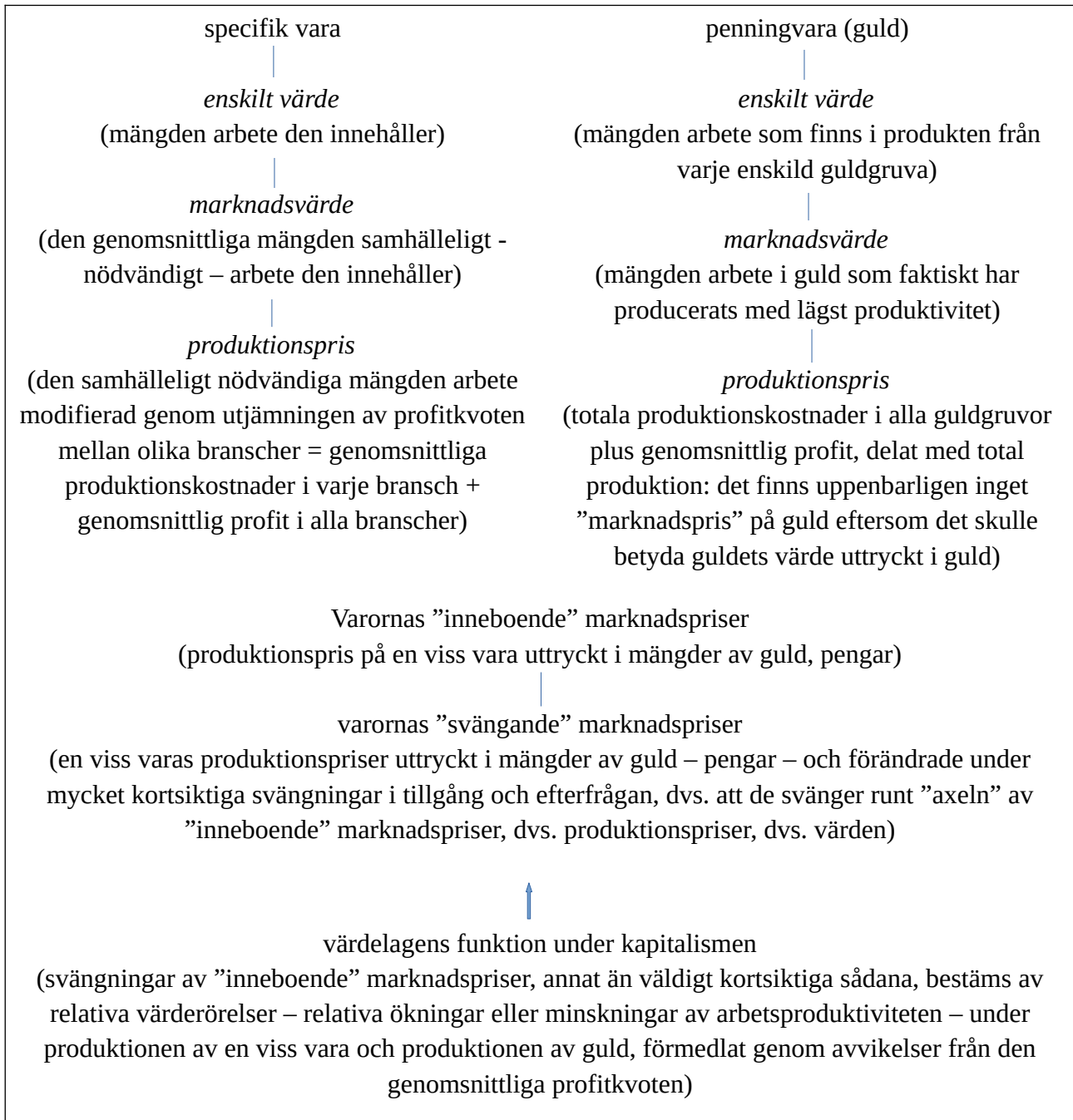
Diagrammet nedan kan hjälpa till att belysa förhållandena mellan Marx’ olika uppfattningar om värde, marknadsvärde, produktionspris och marknadspris, som ofta är ganska förvirrande. Pierre Salama har tillhandahållit en utmärkt övergripande kritik av von Bortkiewicz’/Sraffas ”korrigerings” av hur Marx tar itu med förhållandet mellan produktionspriser och värden.²⁹ Bland andra kvalitéer har den fördelen att avslöja en rad bakomliggande teoretiska antaganden som författarna inte alltid själva är medvetna om. Den visar att om von Bortkiewicz’ system delas upp ännu mer – med andra ord, att en del av den kritik von Bortkiewicz riktar mot Marx tillämpas på honom själv (det är till exempel uppenbart, att i den sammanlagda avdelning I kommer de produktionsmedel som uteslutande används för att producera varor i avdelning III att ha en annan ställning) – så leder det oundvikligen till att alla värdeberäkningar elimineras, och därmed att själva utsugningen elimineras från systemet. Jag vill inte antyda att Salama, Farjoun och andra slutgiltigt har löst alla svårigheter som ”transformationsproblemet” innebär: det finns uppenbarligen fortfarande plats för fortsatt diskussion och forskning. Men inte heller har von Bortkiewicz, Seton och Sraffa ”definitivt” bevisat att Marx hade fel.

Kontroversen om den fallande profitkvoten

Från sin definition av den genomsnittliga profitkvoten som den totala mängd mervärde som har producerats under produktionsprocessen delat med den totala mängden kapital, härleder Marx det kapitalistiska produktionssättets centrala ”rörelselag”. Eftersom den enda del av kapitalet som leder till produktionen av mervärde (det variabla kapital som används för att köpa arbetskraft) har en tendens att bli en allt mindre del av totalkapitalet, eftersom de tekniska framstegen i grund och botten har en benägenhet att spara arbete – levande arbete ersätts gradvis av dött arbete (maskiner) – och eftersom råvarornas värde i den totala produktionen gradvis ökar: eftersom med andra ord värdeuttrycket för kapitalets organiska sammansättning har en tendens att öka, så finns det en inbyggd tendens för profitkvoten att sjunka i det kapitalistiska systemet.³⁰

29 Pierre Salama, *Sur la valeur*, Paris, 1975, s 164 ff.

30 Georgios Stamatis har ingående visat att Marx redan i kapitel 13 i det tredje bandet utvecklar lagen om den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens under förhållanden av en ökande mervärdekvot – en ökning som orsakas av samma krafter som leder till en ökning av kapitalets organiska sammansättning. De motverkande krafter som studeras i kapitel 14 rör ökning av mervärdekvoten som inte är resultatet av en ökning av arbetsproduktiviteten i avdelning II, dvs. inte resultatet av ett minskande värde på konsumtionsvaror medan reallönerna är oförändrade. Se *Die ”spezifisch kapitalistischen” Produktionsmethoden und der tendenzielle Fall der allgemeinen Profitrate bei Karl Marx*, Berlin, 1977, s 116 ff.

Marx talar förvisso uttryckligen om en *tendens*, inte en oavbruten linjär utveckling. Han betonar att det finns starka motverkande krafter som verkar under kapitalismen för att neutralisera eller till och med upphäva profitkvotens fallande tendens. Andra krafter tenderar att åtminstone delvis bromsa tendensens effekter.

Den viktigaste motverkande kraften är det kapitalistiska systemets möjlighet att öka mervärdekvoten. Ur rent ”teknisk” synvinkel kan det faktiskt förefalla som om en ökning av mervärdekvoten skulle kunna kompensera för en ökning av kapitalets organiska sammansättning i all oändlighet. Om vi ändrar hur profitkvoten $m/c+v$ bestäms genom att dividera både täljaren och nämnaren med v , så får vi formeln $pr' = \frac{m/v}{c/v+1}$. Med andra ord är profitkvoten direkt proportionell mot mervärdekvoten m/v och omvänt proportionell mot kapitalets organiska sammansättning, c/v . Om

mervärdekvoten ökade i samma proportion som kapitalets organiska sammansättning, så skulle profitkvoten sluta att sjunka.

Men ett ögonblicks eftertanke kommer att visa att en sådan proportionell ökning av mervärdekvoten och kapitalets organiska sammansättning är omöjlig i det långa loppet. Teoretiskt kan kapitalets organiska sammansättning öka till oändligheten. Det skulle den vara i en helt automatiserad produktion, från vilken allt levande arbete har uteslutits.³¹ Men mervärdekvoten kan inte öka till oändligheten. Så länge levande arbete används går det inte att tänka sig någon produktivitetsnivå (inklusive den i helt automatiserade fabriker) där arbetarna med hjälp av ett par minuters eller till och med ett par sekunders arbete reproducerar motsvarigheten till alla konsumtionsvaror de behöver för att återställa sin arbetskraft. Ju högre arbetets aktuella produktivitetsnivå är och ju högre den samhälleligt erkända genomsnittliga lönen (reallönen) är, desto svårare blir det i själva verket att öka mervärdekvoten på något betydande sätt, utan att kraftigt minska reallönerna – vilket utöver att framkalla en svår social och politisk kris, också skulle skapa ett enormt överproduktionsproblem (ty bruksvärdemängden, inklusive i konsumtionsvaruavdelningen, ökar ännu snabbare än arbetsproduktiviteten och kapitalackumulationen).³²

När vi närmar oss en fullständig automatisering, börjar dessutom m – som inte är en proportion utan en absolut mängd – att minska snabbt tillsammans med v , när antalet löneanställda och det totala antalet arbetstimmar minskar brant. I en helt automatiserad ekonomi skulle i själva verket mervärdet *försvinna* helt och hållet, eftersom det levande arbetets insatser i produktionsprocessen skulle ha försvunnit. Så det vore absurt att formellt ta i övervägande en ”mervärdekvot” på 0/0, när mervärdet själv inte längre skulle existera.

Andra motverkande krafter som Marx räknar upp innefattar: förbilligande av det konstanta kapitalet (både råvaror och maskiner) vilket, genom att bromsa tillväxten av c/v , givetvis bromsar profitkvotens fall; ett snabbare omslag av kapitalet, eftersom den årliga profitmängden är en funktion av antalet produktionscykler som samma mängd cirkulerande penningkapital kan genomföra (detta omslag är i sin tur en funktion av både en snabbare cirkulationsprocess – dvs. snabbare transport och försäljning av varor – och en förkortad produktionsprocess, en snabbare produktionstakt, etc.); utrikeshandel, med ett utflöde av kapital till länder med en lägre organisk sammansättning på kapitalet; och överhuvudtaget en utvidgning av kapitalinvesteringarna till hittills icke kapitalistiskt organiserade produktionsgrenar, där kapitalets organiska sammansättning till en början är avsevärt mycket lägre än i den traditionella industrin.³³ Att minska reallönerna genom att höja mervärdekvoten mer än den ökning som en ökad arbetsproduktivitet inom konsumtionsvaruindustrin normalt leder till (och som åtföljs – eller kan åtföljas – av stabila och till och med stigande reallöner) kommer också att bromsa profitkvotens fall.

Slutligen nämner inte Marx i tredje bandets femtonde kapitel det han hade betonat i kapitel 14: att mervärdekvotens fall kan åtföljas (och normalt åtföljs) av en ökning av mervärdemängden – och därmed av mängden profiter. Även om detta i sig själv inte är en motverkande faktor vad gäller profitkvotens fallande tendens, så är det uppenbarligen en motverkande faktor avseende en del av denna tendens' ekonomiska konsekvenser. Det är självklart att kapitalistklassen inte kommer att

31 Redan idag har arbetskostnaderna minskat till mindre än 0,1% av de totala produktionskostnaderna i vissa petrokemiska arbeten; se Charles Levinson, *Capital, Inflation and the Multinationals*, London, 1971, s 228-229.

32 Karl Marx, *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 14 och *Grundrisse*, Pelican Marx Library, London, 1973, s 244-246.

33 Exempelvis många så kallade ”tjänsteindustrier” under senkapitalismen.

minska sina investeringar på något betydande sätt (än mindre stänga igen helt och hållet) när profiterna ökar från 100 miljarder till 200 miljarder dollar, enbart för att dessa 200 miljarder nu ”bara” representerar 5 istället för 11% avkastning på totalkapitalet. Den kommer att leta efter många sätt att avhjälpa denna beklagliga utveckling, men kommer definitivt inte att drabbas av panik eller förtvivlan.

Traditionellt har marxister (och akademiska ekonomer som specialiserat sig på teorin om industri-cykeln) betraktat Marx’ teori om den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens inom två speciella – och mycket olika – tidsperioder: inom industri- (eller affärs-) cykeln själv; och inom den ”världsliga” tidsperiod som sträcker sig över det kapitalistiska produktionssättets hela historiska existens (för produktionssättets förmåga att överleva långsiktigt är det en livsviktig fråga). ”Sammanbrottsteorin” (*Zusammenbruchstheorie*) gäller den sistnämnda tidsperioden, och kommer att behandlas i slutet av denna inledning. Vad gäller förhållandet mellan profitkvotens och affärscykelns upp- och nedgångar, finns det idag en omfattande samsyn mellan marxister och akademiska ekonomer som har specialiserat sig på studier av affärscykeln.³⁴ Men det finns en tredje mellanliggande tidsperiod, som hittills har fått alltför lite uppmärksamhet: den kapitalistiska utvecklingens ”långa vågor”, dvs. de på varandra följande perioderna av snabbare och långsammare tillväxt av den kapitalistiska ekonomin i sin helhet.

Det finns överväldigande bevis för att det åtminstone vid tre tillfällen – efter revolutionerna 1848; omkring 1893; och i början av Andra världskriget i USA och i slutet av 1940-talet i Väst Europa och Japan – skedde en betydande ökning av den kapitalistiska produktionens genomsnittliga tillväxttakt. Ur marxistisk synvinkel är en sådan ökning av tillväxttakten lika med en snabbare kapitalackumulation. Och det går inom ramen för den marxistiska ekonomiska teorin inte att tänka sig en långsiktig ökning av takten på kapitalackumulationen utan en plötslig och varaktig uppgång och inte nedgång för den genomsnittliga profitkvoten.

För att, mot bakgrund av Marx’ teori om profitkvotens fallande tendens, göra det kapitalistiska produktionssättets verkliga historia begriplig, måste vi undersöka de förhållanden som rådde just innan dessa tre vändpunkter och i början av de ”expansiva långa vågorna”. På detta sätt kommer vi att kunna konstatera i vilken omfattning de ”motverkande faktorer” som Marx räknade upp *kombinerades* på ett speciellt sätt för att, under en längre period än vad som vanligtvis äger rum vid ett speciellt skede i industricykeln, neutralisera, eller till och med vända på, profitkvotens fallande tendens. Jag har på andra ställen försökt visa empiriskt att detta verkligen var fallet.³⁵ Vi behöver inte upprepa denna bevisföring, utan det räcker att säga att en sådan tillfällig neutralisering av lagen (som Marx också nämner³⁶) inte på något sätt motsäger dess giltighet. Ty de ”expanderande långa vågorna” följs regelbundet av ”långa nedåtgående vågor”, där profitkvotens fallande tendens visar sig på ett ännu starkare och långvarigare sätt än under den normala industricykeln. Dess verkan kan fördröjas av motverkande faktorer, men bara för att på nytt visa sig på ett brutalt sätt. Det visar i alla fall de historiska bevisen fram till idag, och de bekräftar helt och fullt Marx’ analys. Den enda ytterligare slutsatsen att dra, är att olika tidsperioder måste förenas med varandra om den tendentiella lagens konkreta funktionssätt över tiden ska förstås fullt ut.

34 Se, t ex, W C Mitchell, *Business Cycles and their Causes*, Berkeley, 1941.

35 Se Ernest Mandel, *Senkapitalismen, del 1*, på marxistarkiv.se, kapitel 4; Ernest Mandel, *Långa vågor i den kapitalistiska utvecklingen*, på marxistarkiv.se.

36 Karl Marx, *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 15, avdelning 3.

Lagens själva inverkan (dess sanningsinnehåll³⁷) har under de senaste decennierna alltmer ifrågasatts av en hel rad författare. Det har delvis berott på att den långvariga förstärkta ekonomiska tillväxten efter Andra världskriget på något sätt – i marxistiska termer – verkade oförenlig med en sjunkande profitkvot. Därav Gillmans och andras försök att hitta nya kategorier som ”realiseringsutgifter” (som förmodas dras från mervärdet, som på så sätt reduceras till enbart ”mervärde som tillägnats av det produktiva kapitalet”) eller ”överskott”, vars förmodade tillväxt skulle förklara varför profitkvoten som Marx uppfattar den slutar att falla, medan den fortsätter att falla om den uppfattas på andra sätt.³⁸ Men händelserna sedan 1974-1975 har hunnit ikapp den sortens argument, och visat att lagen gäller mer än någonsin.

Mer systematiska försök att ifrågasätta lagens giltighet har gjorts av den nyricardianska skolan, på både teoretiska och empiriska grunder. Det viktigaste teoretiska argumentet är det så kallade Okishioteoremet.³⁹ Eftersom alla kapitalister bara kommer att införa maskiner om det ökar deras profitkvot, hur kan då ökade profiter för alla kapitalister leda till en minskad profitkvot för kapitalisterna tillsammans?

Men det finns två brister i detta resonemang. För det första stämmer det inte att alla kapitalister bara kommer att skaffa nya maskiner om det ökar deras profitkvot. Som Marx själv poängterar är det förvisso vad de skulle *vilja*, men de kan bli *tvungna* att skaffa nya maskiner för att behålla sin marknadsandel eller till och med rädda företaget från konkurs, dvs. för att under trycket från konkurrensen minska sina kostnadspriser, trots de effekter detta beslut får på profitkvoten. Det vore i själva verket mycket mer korrekt att säga att kapitalister kommer att tveka att införa nya maskiner som minskar *profitmängderna*. Men profitmängd och profitkvot är två helt olika kategorier. Den förstnämnda kan gå upp medan den andra går ner.⁴⁰

För det andra visar resonemanget en förvånansvärd missuppfattning av de kapitalistiska ”rörelselagarnas” karaktär, där den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens är ett så enastående exempel. Dessa lagar verkar oberoende av och trots de enskilda kapitalistiska företagens medvetna beslut. Man kan i själva verket säga att de är objektiva och oförutsedda *effekter* av dessa företags medvetna beslut. Ingen kapitalist vet på förhand vad de verkliga resultaten kommer att bli av deras beslut att köpa nya maskiner. Först när de varor som har tillverkats med dessa maskiner har blivit

37 Detta sanningsinnehåll kan förstås inte försvaras med det absurda argumentet att lagen uteslutande, eller huvudsakligen, visar sig i sin negation. Det var den ståndpunkt som flera sovjetiska författare hade, innan (oväntat för dem) den ”andra depressionen” bröt ut: t ex S L Wygodski (*Der gegenwärtige Kapitalismus*, Köln, 1972, s 232), som ansåg att lagen bekräftades genom en tendens för profitkvoten att stiga!

38 Exempelvis Joseph Gillman, *The Falling Rate of Profit*, London, 1957. Paul Baran och Paul Sweezy ställde på samma sätt en förmodad tendens för ”överskott” att öka, mot profitkvotens tendens att minska, vilket enligt dessa författare bara gäller för ett ”konkurrenssystem”: se [Monopolkapitalet](#), på marxistarkiv.se, s 38.

39 Okishio, ”Technical Changes”, *op. cit.*

40 Georgios Stamatis har riktat uppmärksamheten mot den avgörande skillnaden mellan en ökning av *profitmarginalerna* (dvs. skillnaden mellan kostnadspris och försäljningspris per producerad enhet) och det marxistiska begreppet *profitkvot*, där *totalvärdet på det fasta kapital som har använts* för att uppnå denna ökning av profitmarginalerna måste tas med i beräkningen (*op cit*, s 183 ff). Det är just kapitalets ”tragedi” (som uttrycks i lagen om kapitalets ökande organiska sammansättning) att samma kapitalistiska metoder med systematisk mekanisering som leder till lägre enhetskostnader och ökande profitmarginaler per enhet, till sist leder till en ökning av de totala investeringarna i fast kapital – som är en av krafterna som utlöser en ökning av kapitalets organiska sammansättning i högre proportion än ökningen av mervärdekvoten, och därmed gör att profitkvoten minskar. Stamatis’ bok är förvånansvärt schizofren. Medan hela den första delen på ett noggrant och ytterst detaljerat sätt, lovprisar hur relevant Marx’ teori om den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens är, så drar författaren sedan med en hisnande saltomortal slutsatsen att just denna lag inte längre gäller idag, eftersom kapitalismen inte längre använder ”specifika kapitalistiska produktionsmetoder”!

sålda, och flera på varandra följande årliga balansräkningar har gjorts, kommer resultaten att bli kända. Det är därmed fullt möjligt – faktiskt oundvikligt – att inköp av fler maskiner av ”alla kapitalister” är *ännade* att öka både deras profitmängder och profitkvot, men att slutresultatet av alla dessa beslut kommer att bli en situation där den genomsnittliga profitkvoten faktiskt minskar.⁴¹

Vad gäller det viktigaste empiriska argument som förts fram av nyricardianerna, så säger det att kapitalets organiska sammansättning inte alls ökar med tiden, utan är mer eller mindre stabil. Med andra ord är den tekniska utvecklingen i det långa loppet varken i huvudsak arbetsbesparande eller i grund och botten ”kapitalbesparande”, utan neutral.⁴² Beviset för kapitalets påstått stabila organiska sammansättning är att förhållandet mellan kapital och produktionen påstås vara stabilt över tiden.

Nu är förhållandet mellan kapital och produktion definitivt inte lika med (och motsvarar inte) kapitalets organiska sammansättning. Inte heller motsvarar nationalinkomstens påstått stabila ”lönedel” en stabil mervärdekvot (och är heller inte lika med den). I fallet med förhållandet mellan kapital och produktion, identifieras konstant kapital felaktigt med fast kapital: dvs. betydelsen av råvarornas värde, som har en tendens att bli en allt större del av det konstanta kapitalets värde, elimineras ur resonemanget. Vad gäller ”lönekostnaderna”, så blandar det ihop variabelt kapital, som är betalning för produktivt arbete, med betalning för improduktivt arbete, som åtminstone delvis kommer från mervärdet.⁴³ Speciellt eftersom det improduktiva arbetet stadigt har ökat under senkapitalismens historia, är skillnaden statistiskt avgörande. Dessutom har Shaikh visat att det så kallade stabila förhållandet mellan kapital och produktion i sig själv på allvar kan ifrågasättas ur statistisk synvinkel, och att det i stor utsträckning motsvarar borgerliga statistikers inexakta eller felaktiga användning av statistiska kategorier.⁴⁴ Inledande detaljerade studier har på ett slående sätt bekräftat denna bedömning.⁴⁵

Faktum kvarstår, att det som ett resultat av den bristande tydligheten vad gäller förhållandet mellan verkliga värden som mäts med aktuella marknadspriser inte är lätt att empiriskt visa kapitalets organiska sammansättning på makroekonomisk basis, dvs. genom att utgå från nationalinkomsten och statistik för BNP. Men en nära motsvarighet till kapitalets organiska sammansättning är arbetskostnadernas del av de totala årliga produktionskostnaderna.⁴⁶ Här står vi på mycket stabilare statistisk mark, eftersom ett flertal monografier låter oss analysera detta förhållande för olika industribranscher över tid. Det vore mycket svårt att hitta *en enda* industribransch där arbetskostnaderna utgör en större del av de totala löpande (årliga) produktionskostnaderna idag än vad de

41 Anwar Shaikh, ”Political Economy and Capitalism: Notes on Dobb's Theory of Crisis”, *Cambridge Journal of Economics*, juni 1978.

42 I själva verket är Roy Harrod den främsta källan till uppfattningen om så kallad ”neutral” teknisk utveckling.

43 Se angående detta ämne Anwar Shaikh, ”An Introduction to the History of Crisis Theories”, i U.R.P.E.-antologin *Capitalism in Crisis*, New York, 1977.

44 *Ibid.*, s 235. Shaikh hänvisar till en empirisk studie av Victor Perlo, ”Capital-Output Ratios in Manufacturing”, *Quarterly Review of Economics and Business*, vol 8, nr 3, hösten 1966.

45 Se R J Gordon, ”A Rare Event”, *Survey of Current Business*, juli 1971, vol 51, nr 7, del 2; och samma författares artiklar i *American Economic Review*, juni 1969, och *Review of Economics and Statistics*, november 1968. I sin *Croissance et Crises*, Paris 1980 (s 102-104), försvarar Andre Granou, Yves Baron och Bernard Billandot tesen att förhållandet mellan kapital och produktion sjönk mellan den stora depressionen och perioden direkt efter kriget, steg mellan 1948 och 1958, minskade igen (eller var stabilt) mellan 1958 och 1968, men steg snabbt efter 1968. Men det sätt på vilket de beräknar detta förhållande gör det i viss mån till en motsvarighet till profitkvoten, eftersom det innefattar mervärdekvoten som steg snabbt under efterkrigsperioden.

46 Motsvarande men inte identisk. Se Engels' anmärkningar i engelska upplagan av *Kapitalet*, tredje bandet, s 334-335.

gjorde strax innan Andra världskriget, eller i början av 1900-talet – för att inte tala om för ett sekel eller ett och ett halvt sekel sedan.⁴⁷ Trots alla uppenbara tendenser att förbilliga maskinproduktion och råvaror, som är lika inneboende i kapitalismen som tendensen att göra produktionen av konsumtionsvaror billigare, så har den *grundläggande* trenden hos kapitalismens långsiktiga tillväxt och tekniska utveckling verkligen varit arbetsbesparande. Vad skulle begreppen ”mekanisering” och ”ökande automatisering” beteckna om inte just denna grundläggande trend? En av Marx’ stora teoretiska prestationer bestod av att betona denna trend som historiskt avgörande för det kapitalistiska produktions sättet, och det vid en tidpunkt då den knappt gick att upptäcka.

De marxistiska kristeorierna

Som jag sa tidigare gav inte Marx oss någon fullständig, fullt utvecklad kristeori. Hans observationer om industricykeln och kapitalistiska överproduktionskriser finns utspridda i flera av hans viktigaste böcker och ett stort antal artiklar och brev.⁴⁸ Ändå är det frestande att se den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens som Marx’ viktigaste bidrag för att förklara överproduktionskriserna, och flera nutida marxistiska författare har förvisso antagit denna ståndpunkt.⁴⁹ Är det riktigt?

Mitt svar skulle bli: ja och nej. Det kan inte finnas något tvivel om att profitkvotens upp- och nedgångar under industricykeln står i nära relation till produktionens upp- och nedgångar. Men i sig själv räcker inte detta uttalande för att ge en *orsaksförklaring* till krisen. Det kan missförstås (och har missförstås) i mekanisk mening, att kriser ”orsakas” av otillräcklig mervärdeproduktion⁵⁰ – som inte tillåter kapitalet att bli tillräckligt valoriserat; vilket leder till en minskning av de aktuella investeringarna; vilket leder till minskad sysselsättning; vilket i sin tur leder till en ny och kumulativ minskning av inkomster, försäljning, sysselsättning, etc. Denna process fortsätter tills den minskade sysselsättningen och kapitalets värdeminskning har lett till en tillräcklig ökning av mervärdekvoten, och minskning av kapitalmängden, för att tillåta profitkvoten att öka igen – vilket sedan gör det möjligt för investeringar, sysselsättning, produktion, inkomster, försäljning, etc. att åter växa på ett kumulativt sätt.

I denna vulgära mening är det både fel och farligt att bara förklara överproduktionskriser med en minskad profitkvot. Det är fel eftersom det blandar ihop omöjligheten att valorisera *ytterligare*

47 Se de många monografier om specifika industribranscher som jag återopade i [Senkapitalismen, del 1](#), s 99-104.

48 Frånsett *Kapitalets* andra och tredje band, finns Marx’ viktigaste bidrag till kristeorin i *Teorier om mervärdet*, och i hans artiklar om aktuella kriser: se t ex, ”The State of Trade” (*Neue Rheinische Zeitung*, 1 mars 1849), i Marx/Engels, *Collected Works*, band 9, s 3-8; eller olika artiklar som skrevs 1853 och 1856-1857 till *New York Daily Tribune* (*Collected Works*, band 11, 12, 14, 15). Marx’ brevväxling med Engels innehåller också många kommentarer om aktuella kriser.

49 Se t ex, David Yaffe, ”The Marxian Theory of Crisis, Capital and the State”, i *Economy and Society*, vol 2, nr 2, maj 1973; Paul Mattick, ”Krisen und Krisentheorien”, i en artikelsamling av olika författare med samma titel, Frankfurt, 1974.

50 Se Mattick, *op. cit.*, s 111 : ”Kapitalackumulationen är således inte beroende av mervärdets realisering, men realiseringen av mervärdet är beroende av kapitalackumulationen”; och *ibid*, s 115: ”När mervärdet inte räcker för att ackumulationsprocessen kan fortsätta på ett lönsamt sätt, så kan det heller inte realiseras genom att ackumuleras; det blir orealiserat mervärde eller överproduktion.” Först uppfattas överackumulation på ett absolut sätt: det finns inte tillräckligt med mervärde för att valorisera allt ackumulerat kapital. Sedan övergår resonemanget till ett relativt resonemang: det finns fortfarande mer mervärde, men det ackumuleras inte eftersom det skulle ge det ytterligare kapitalet noll procent profit. Men hur ska detta kunna ses oberoende av marknadspriserna på de ytterligare producerade varorna? Återspeglar inte ett minskande marknadspris som leder till noll procent profit ett tidigare existerande överskott, dvs. överproduktion av varor utöver överackumulationen av kapital?

ackumulerat kapital med omöjligheten att valorisera allt *tidigare investerat* kapital,⁵¹ och eftersom det likställer svängningar i de kapitalistiska företagens *investeringsbeslut* med svängningar av den aktuella mervärdeproduktionen. Men den förstnämnda kan fortsätta att öka när den sistnämnda redan minskar, och vice versa. Förklaringens främsta svaghet är att den uteslutande riktar in sig på produktionsfären, vilket när det kommer till kritan grundar sig på en oklarhet om varans och varuproduktionens själva karaktär. På samma sätt som Jean-Baptiste Sajs berömda *loi des débouchés*, antar den underförstått att det inte är något särskilt problem med värderealiseringen, bara med mervärdeproduktionen. Det antar i sin tur att vi under kapitalismen har produktion för byteshandel, inte produktion för försäljning, och att allt värde på något sätt realiserar automatiskt, åtminstone på makroekonomisk nivå.

Marx tillbakavisade själv uttryckligen alla sådana antaganden: ”Men med denna produktion av mervärdet avslutas bara första akten av den kapitalistiska produktionsprocessen, den direkta produktionsprocessen. Kapitalet har uppsugit så och så mycket obetalt arbete. Under processens utveckling, som tar sig uttryck i profitkvotens fall, sväller mängden producerat mervärde till oerhörda dimensioner. Nu kommer processens andra akt. Den totala varumängden, totalprodukten, såväl den del som ersätter det konstanta och variabla kapitalet som den del som representerar mervärdet, måste säljas. Om detta inte sker, om det bara sker delvis eller till priser som ligger under produktionspriserna, så är arbetaren visserligen exploaterad men hans exploatering realiserar inte som sådan för kapitalisten. Den kan vara förbunden med ingen eller endast delvis realisering av det utpressade mervärdet, ja, med delvis eller fullständig förlust av hans kapital. *Betingelserna för den direkta exploateringen och betingelserna för att realisera dess resultat är inte identiska. De skiljer sig inte bara till tid och rum utan också begreppsmässigt. Vissa betingelser begränsas bara av samhällets produktivkraft, andra av de olika produktionsgrenarnas proportionalitet och samhällets konsumtionsförmåga.* Men denna bestäms varken av den absoluta produktionskraften eller av den absoluta konsumtionsförmågan; utan av konsumtionsförmågan på basis av antagonistiska fördelningsförhållanden, som reducerar konsumtionen för den stora massan i samhället till ett minimum, som bara kan förändras inom mer eller mindre trånga gränser. Den är vidare begränsad genom ackumulationstendensen, tvånget att förstora kapitalet och producera mervärde i utvidgad skala.”⁵² (Min kursivering.)

Dessutom är den vulgära teorin att kriser orsakas av ”otillräcklig mervärdeproduktion” givetvis farlig, utifrån arbetarklassens försvar mot de kapitalistiska angrepp som alltid sammanfaller med en överproduktionskris. Ty en slutsats som går att dra av en sådan förklaring är att krisen skulle kunna övervinnas och sysselsättningen öka igen om bara reallönerna sänktes och mervärdet (profiterna) därmed ökade automatiskt.⁵³ Arbetarklassen i allmänhet, och fackföreningarna i synnerhet, ställs därmed inför ett plågsamt val mellan att antingen försvara reallönerna eller kämpa mot arbetslöshet: dvs. de görs ansvariga för förlusten av arbeten. Det säger sig själv att reformistiska förespråkare av klassarbete bara är alltför villiga att föra fram den här sortens argument, och uppmana arbetarna

51 Se [Kapitalet](#), tredje bandet, kapitel 15, avdelning 3.

52 *Ibid*, kapitel 15, avdelning 1.

53 Välfärdsekonomin fader, Arthur Pigou, förespråkade faktiskt en lönesänkning för att lösa den stora krisen 1929-32. Han glömmer, att för att ackumulationsprocessen ska börja igen räcker det inte att profiterna (mervärdemängderna) ska öka (det åstadkoms naturligtvis med en lönesänkning): kapitalisterna måste också förvänta sig att de varor som produceras med ytterligare kapitalinvesteringar ska bli sålda, vilket är osannolikt när lönesänkningar sammanfaller med jättelika lager av osålda varor och enorm oanvänd kapacitet på den befintliga utrustningen.

att göra de nödvändiga uppoffringarna för att ”rädda jobben” eller ”återställa full sysselsättning”. Men erfarenheterna har om och om igen visat att detta inte stämmer i praktiken under industri-
cykelns verkliga utveckling.⁵⁴ Det utgör ett ideologiskt vapen som är utformat för att lägga krisens
bördor på arbetarklassen och hjälpa till att öka mervärdekvoten, vilket är ett av kapitalets främsta
mål under och efter en kris. Teorier om ”profit squeeze”^{*} innehåller en liknande risk att missbrukas
av den kapitalistiska sidan under klasskampen.⁵⁵

Många extrema företrädare för att en minskad profitkvot är förklaringen till kapitalistiska kriser
kommer indignerat att svara att deras analys innehåller ett inbyggt svar på arbetsgivarnas argument:
den minskande profitkvoten är ett resultat av att kapitalets organiska sammansättning ökar och
därmed leder till överackumulation, och inte av en minskad mervärdekvot. I själva verket fram-
håller de att mervärdekvoten fortsätter att stiga fram till just innan krisen, men helt enkelt inte kan
stiga tillräckligt för att uppväga effekterna av kapitalets ökande organiska sammansättning.⁵⁶ Men
de glömmer att profitkvoten både är en funktion av kapitalets organiska sammansättning och mer-
värdekvoten; att det utom i fallet med svältlöner, dvs. där varje sänkning av reallönerna skulle få
dem att hamna under det fysiologiska minimum (en situation som inte längre existerar i något
industrialiserat land), så innebär reallönesänkningar *alltid* en ökning av det producerade mervärdet,
och följaktligen en högre profitkvot än innan sänkningen.⁵⁷ Vi är alltså tillbaka på ruta ett: att hävda
att krisen *uteslutande* orsakas av en otillräcklig mervärdeproduktion är att hjälpa arbetsgivarnas
argument att den åtminstone delvis kan bemästras med minskade reallöner.

Denna kritik av den mekaniska och ensidiga förklaringen av överproduktionskriser med enbart en
fallande profitkvot kan på ett mer allmänt sätt utvidgas till en kritik av *alla* monokausala[§] förkla-
ringar till kriser. Inom ramen för den marxistiska ekonomiska teorin är överproduktionskriser *på
samma gång kriser på grund av överackumulation av kapital och kriser på grund av överproduk-
tion av varor*. Den förstnämnda går inte att förklara utan att peka på den sistnämnda, och den sist-
nämnda går inte att förstå utan att hänvisa till den förstnämnda. Det innebär att kriser bara kan
bemästras genom att det sker en samtidigt ökning av profitkvoten och en utvidgning av marknaden,
ett faktum som avvärjar både arbetsgivarnas och reformisternas argument.

Det finns tre huvudvarianter på monokausala tolkningar av Marx' kristeori:⁵⁸

1. Den rena *disproportionalitetsteorin*. Den anser att den grundläggande orsaken till industricykeln
och den efterföljande krisen är produktionens kapitalistiska anarki: det faktum att kapitalistiska

54 De stora lönebegränsningar som de klassarbetande fackföreningsledningarna tvingade på de västtyska arbetarna
1976-1977 och de spanska arbetarna 1978-1979 ledde exempelvis inte till någon större minskning av arbetslös-
heten, trots att profiler och investeringar ökade. Men investeringarna var nästan uteslutande rationaliseringsinves-
teringar som minskade sysselsättningen istället för att öka den.

* Teorin om ”profit squeeze” hävdar tesen att arbetarna har tillskansat sig så höga löner och utvidgade rättigheter att
det går ut över profiten – öa.

55 Se, t ex, Andrew Glyn och Bob Sutcliffe, *British Capitalism and the Profit Squeeze*, London, 1972. I sin *Political
Economy and Capitalism*, London, 1938, antar Maurice Dobb att kapitalister bara skaffar nya maskiner när lönerna
stiger, dvs. i grund och botten att kapitalets ökande organiska sammansättning är resultatet av en viss lönenivå. Det
är inte samma sak som teorin om ”profit squeeze” men inte långt därifrån. Shaikh har helt riktigt kritiserat dessa
antaganden i ”Political Economy and Capitalism”, *op. cit.*

56 Se, t ex, Yaffe, *op. cit.*

57 Se *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 15, avdelning 2.

§ Monokausal: en förklaring som förklarar ett fenomen genom att enbart ta hänsyn till en orsak – öa.

58 Den fjärde möjliga varianten av en monokausal kristeori – den demografiska – behandlas nedan som en under-
variant av den rena ”överackumulationsteorin”.

investeringsbeslut under den kapitalistiska marknadsekonomins förhållanden inte spontant kan leda till ”jämviktsförhållanden” – korrekta proportioner mellan de värdedelar som produceras och de penningflöden som skapas i avdelning I respektive avdelning II, som Marx definierade i *Kapitalets* andra band. Därav följer ett oundvikligt sammanbrott av jämvikten och en kris.

De främsta förespråkarna för denna disproportionalitetsteori var den ryska ”legala” marxisten Michail Tugan-Baranovskij och austromarxisten Rudolf Hilferding. Nikolaj Bucharin var starkt påverkad av liknande tankegångar.⁵⁹ Teorins slutsatser är uppenbara. Om kapitalisterna med hjälp av monopolens tillväxt (en ”allmän kartell”, som Hilferding kallade det) kunde ”organisera” sina investeringar, skulle det inte bli några överproduktionskriser. Det skulle i själva verket bli en kapitalism utan kriser.⁶⁰ Men som Roman Rosdolsky har påpekat förbiser dessa teoretiker det faktum att bristen på överensstämmelse mellan produktion och konsumtion – kapitalismens benägenhet att utveckla produktivkrafterna på ett obegränsat sätt, samtidigt som den strikt begränsar folkmassornas konsumtion⁶¹ – är inneboende i kapitalismen, och oberoende av bristen på proportion i utvecklingen av avdelning I och avdelning II, som beror på den kapitalistiska konkurrensen och produktionens anarki (dvs. på investeringsbesluten).⁶²

De groteska konsekvenser som monokausala disproportionalitetsförklaringar av kapitalistiska kriser kan leda till exemplifieras bäst av Tugan-Baranovskij själv, som på allvar hävdade – och visade ”matematiskt” – att avdelning I kunde utvecklas helt oberoende av avdelning II, till en punkt där produktionen av konsumtionsvaror skulle ha en tendens att falla mot noll, utan att en sådan utveckling orsakade någon som helst kris.⁶³

2. Den rena kristeorin om *massornas underkonsumtion*. Denna teori ser klyftan mellan produktion (eller produktionskapacitet) och masskonsumtion (arbetarnas reallöner eller köpkraft) som den huvudsakliga orsaken till kapitalistiska överproduktionskriser, som i huvudsak tar formen av överproduktion av varor i avdelning II. Överackumulation (minskade investeringar) i avdelning I uppstår som ett resultat av denna överproduktion (överkapacitet) inom konsumtionsvarusektorn.

Medan denna teori har många icke marxistiska anfäder (Thomas Malthus, Sismonde de Sismondi, de ryska narodnikerna), har dess främsta förespråkare bland marxister varit Karl Kautsky, Rosa Luxemburg, Nathalia Moszkowska, Fritz Sternberg och Paul Sweezy.⁶⁴ Dess svaghet ligger i dess (inte alltid klart förstådda men av Sweezy åtminstone klart uttryckta) grundläggande antagande att det på något sätt finns ett *fast förhållande* mellan utvecklingen av avdelning I och utvecklingen av avdelning II:s produktionskapacitet. Eftersom ökningen av kapitalets organiska sammansättning och

59 Michail Tugan-Baranovsky, *Studien zur Geschichte und Theorie der Handelskrisen in England*, Jena, 1901; Rudolf Hilferding, *Das Finanzkapital*, Vienna, 1910; Nikolai Bukharin, *Imperialism and the Accumulation of Capital*, London, 1972. Det är sant att Bucharin är lite mer försiktig än Hilferding, och tar hänsyn till den begränsade masskonsumtionens återhållande kraft på kapitalismens ”obegränsade” förmåga till tillväxt.

60 Tony Cliff delar denna övertygelse, och kan med lätthet tänka sig en kapitalistisk ekonomi utan överproduktionskriser – under förutsättning att produktionens anarki bemästras med hjälp av planering. Se *Russia: a Marxist Analysis*, London, 1970, s 174.

61 Se *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 30.

62 Roman Rosdolsky, *Kapitalets tillkomsthistoria*, på marxistarkiv.se, s 280-281, 283, etc.

63 Mikhail Tugan-Baranovsky, *Theoretische Grundlagen des Marxismus*, Leipzig, 1905.

64 Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, London, 1963; Fritz Sternberg, *Der Imperialismus*, Berlin, 1926; Nathalia Moszkowska, *Das Marxsche System, ein Beitrag zu dessen Aufbau*, Berlin, 1929, och *Zur Kritik moderner Krisentheorien*, Prag, 1935; Leon Sartre, *Esquisse d'une theorie marxiste des crises periodiques*, Paris, 1937; Paul Sweezy, *Teorin för den kapitalistiska utvecklingen*, op. cit.; vad gäller Karl Kautsky, är hänvisningen speciellt till hans artikel i *Die Neue Zeit*, vol XX, nr 2, 1901-2, som är hans längsta bidrag om krisfrågan.

mervärdekvoten samtidigt ökar köpkraften av produktionsmedel mer än köpkraften av konsumtionsvaror, är slutsatsen uppenbar: det kommer att uppstå en osäljbar rest av konsumtionsvaror.

Men detta antagande är inte bara logiskt obevisat. Det står dessutom i motsats till den kapitalistiska tillväxtens själva natur, som kännetecknas av ökande mekanisering eller (för att låna en korrekt formulering från den borgerliga ekonomen Böhm-Bawerk) ”krånglighet” av produktionen. Kapitalistisk tillväxt *innebär* verkligen att en större andel av den totala produktionen tar formen av produktionsmedel, även om det inte kan åtföljas av en absolut nedgång i produktionen av konsumtionsvaror eller en stagnation av avdelning II:s produktionskapacitet. När vi väl insett detta, behöver varken en tillväxt av c/v eller av m/v automatiskt leda till en överproduktion av konsumtionsvaror. Det kommer de bara att göra om divisionen

$$\frac{\text{produktion I}}{\text{produktion II}}$$

växer *långsammare* än divisionen

$$\frac{\text{efterfrågan på produktionsmedel}}{\text{efterfrågan på konsumtionsvaror}}$$

Men det går varken matematiskt eller logiskt att visa att en sådan utveckling finns inneboende i det kapitalistiska produktionssättet. Faran med underkonsumtionsteorier (en fara som Luxemburg givetvis undvek helt och hållet) är att de kan leda till reformistiska slutsatser, inte olika de ”harmoniserande” innebörderna i disproportionalitetsteorierna. De sistnämnda säger att kapitalismen skulle kunna undvika kriser om den ”organiserade” investeringarna. De förstnämnda tenderar att tro att kapitalismen skulle kunna undvika kriser om reallönerna var högre, eller om regeringen fördelade mer ”köpkraft” i form av socialförsäkringar och arbetslöshetsunderstöd – dvs. ”omfördelade” nationalinkomsten till arbetarnas förmån, ”omvandlade” en del av mervärdet till mer indirekta löner.⁶⁵

De här ”lösningarna” förbiser det enkla faktum att kapitalistisk produktion inte bara är en produktion av varor som måste säljas innan mervärdet kan realiseras och kapital ackumuleras. Det är produktion *för profit*. Varje betydande omfördelning av nationalinkomsten till förmån för arbetarnas inkomster, strax innan eller under krisens tidiga stadier, när profitkvoten redan har minskat, innebär att profitkvoten går ner ännu mer genom att mervärdekvoten minskar (det är trots allt vad ”omfördelningen av nationalinkomsten” handlar om). Under dessa förhållanden kommer inte kapitalisterna att öka investeringarna, även om försäljningen av tidigare producerade konsumtionsvarulager ökar. Lågkonjunkturen kommer att fortsätta.

3. Den rena *överackmulationsteorin*, som ser huvudorsaken till krisen i den otillräckliga mervärde-mängd som produceras, jämfört med totalmängden av ackumulerat kapital. Vi har redan behandlat svagheter hos denna teori ovan, och dess farliga innebörd ur den proletära klasskampens synvinkel.

Men det finns också en speciell demografisk variant av teorin, som betonar det faktum, att efter långa perioder av kapitalistiskt välstånd tenderar den industriella reservarmén att försvinna, och att reallönerna som ett resultat av det ökar så mycket att de orsakar en skarp nedgång av mervärde-

⁶⁵ Det gäller speciellt för nykeynesianska ekonomer (varav en del är mycket inflytelserika inom arbetarrörelsen) i länder som Storbritannien, Frankrike och Västtyskland. Se t ex *Alternative Wirtschaftspolitik* (Specialnummer av *Das Argument*), Berlin, 1979.

kvoten, och följaktligen av profitkvoten.⁶⁶ Även om denna möjlighet, ett gränfall till det Marx i tredje bandets femtonde kapitel kallar ”absolut överproduktion av kapital”,⁶⁷ ur övergripande teoretisk synvinkel inte går att utesluta, så verkar, under kapitalismens verkliga historia – med en omfattande internationell rörlighet (migration) av arbetet och den ännu större potential till framtida migration som finns i de underutvecklade länderna – ett sådant ”befolkningstryck” på kapitalismen befinna sig århundraden bort.⁶⁸ Den underskattar också kraftigt kapitalismens förmåga att snabbt återskapa en industriell reservarmé genom att satsa på rationaliseringsinvesteringar som makroekonomiskt minskar sysselsättningen (dvs. genom att på medellång sikt öka arbetsproduktivitetens genomsnittliga tillväxttakt mer än den genomsnittliga ekonomiska tillväxttakten). Detta har på ett slående sätt bekräftats under hela 1970-talet, då det totala antalet arbetslösa i de imperialistiska (OECD-) länderna lämnade 1960-talets ”nästan fulla sysselsättning” långt bakom sig och fördubblades från 10 miljoner 1970 till 20 miljoner 1980, medan det totala antalet arbeten som försvann ur produktionen med hjälp av tekniska framsteg var mycket högre än dessa tio miljoner: miljontals immigrantarbetare från de mindre industrialiserade länderna tvingades återvända till sina hemländer; miljontals kvinnor och ungdomar ”föll bort från arbetsmarknaden”; väldigt många produktiva arbetare förvandlades till improduktiva.

En mer förfinad version av denna teori har föreslagits av den ungerske marxisten Ferenc Janossy, som ser en oundviklig flaskhals i kapitalismens oförmåga att frambringa tillräckligt många yrkeskunniga (speciellt högt yrkesutbildade) arbetare, vilket i slutet av ”välståndet” pressar upp reallönerna.⁶⁹ Men här underskattas återigen kapitalets flexibilitet kraftigt, både vad gäller att skynda på skapandet av färdigheter (inklusive på fabriksnivå) och att minska behovet av högt yrkesutbildade arbetare med hjälp av teknologiska förändringar.

Förespråkare av en ren överackumulationsteori hävdar ofta, att så länge kapitalackumulationen fortsätter problemfritt så växer ”slutkonsumenternas” konsumtion automatiskt när mer lönearbete sysselsätts (i allmänhet till ökande löner), och den improduktiva konsumtionen med mervärde har också en benägenhet att öka. Så länge den sjunkande profitkvoten inte på något betydande sätt har bromsat ackumulationen kan det följaktligen inte uppstå något överskott av konsumtionsvaror. Den första delen av påståendet är på det hela taget korrekt. Men slutsatsen följer inte alls av det. Det enda denna analys bevisar är att konsumtionen (dvs. realiseringen av mervärde i avdelning II) ökar så länge ackumulationen ökar. Men det bevisar inte att konsumtionen växer *i samma utsträckning* som produktionskapaciteten i avdelning II. I själva verket gör kombinationen av en ökande organisk sammansättning av kapitalet i avdelning II och den ökande mervärdekvoten i ekonomin i allmänhet det ganska sannolikt, att även om konsumtionen ökar, så kommer den (åtminstone periodvis) att öka mindre än produktionskapaciteten i avdelning II. Och i så fall kan verkligen ett överskott av konsumtionsvaror uppstå innan ackumulationen har saktat in i ekonomin i sin helhet.

66 Se i synnerhet Makatoh Itoh, ”Marxian Crisis Theories”, i *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, vol IV, nr 1, februari 1975. Den första marxistiska teoretiker som försökte hitta en demografisk förklaring till ekonomiska kriser var Otto Bauer, ”Die Akkumulation des Kapitals”, i *Die Neue Zeit*, vol XXXI, nr 1, 1913.

67 Se *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 15, avdelning 3.

68 För att ge en aning om dessa ”reserver”, kommer det idag en miljon illegala invandrare per år från Mexiko och Centralamerika till USA, varav en betydande del deporteras omedelbart. Men redan på den nuvarande arbetsproduktivitetens nivå i Mexiko och Centralamerika (mycket lägre än i USA) ligger siffran arbetslösa i dessa två regioner runt femton miljoner: de utgör en potentiell ytterligare arbetskraft för USA. Det utan att ens nämna de omkring 50 miljoner hemmafruar som för närvarande inte förvärvsarbetar!

69 Ferenc Janossy, *Das Ende des Wirtschaftswunder*, Frankfurt, 1966.

På samma sätt är antagandet att en minskning av de löpande investeringarna (som till syvende och sist avgörs av att den genomsnittliga profitkvoten minskar) kommer att utlösa krisen innan det faktiskt uppstår en överproduktion av varor i bästa fall bara ett möjligt krisscenario, och ingalunda det enda som är förenligt med Marx' analys i det tredje bandet eller med empiriska data från industri-cyklerna historiskt. De kapitalistiska företagens beslut om löpande investeringar är en funktion av två variabler: *tidigare* realisering av profiter (dvs. tillgängligt mervärde att ackumulera) och *fram-tida* profitförväntningar. Så länge deras egna och andra kapitalisters årliga balansräkningar inte har upprättats, har de kapitalistiska företagen inget sätt att exakt känna till den *aktuella* profitkvoten, som är ett makroekonomiskt slutresultat av många pågående förändringar. Det är fullt möjligt att tidigare realiseringar av profiter (t ex förra året) ännu inte återspeglas i en minskande profitkvot, men att investeringarna ändå kommer att minska just för att det finns allt fler tecken på ett överskott av varor som företagen producerar (eller redan tydliga tecken på överkapacitet). Omvänt är det lika möjligt att en tidigare realisering av profiter redan återspeglar en begynnande nedgång av profitkvoten men att investeringsbeslut ändå kommer att öka, eftersom det kapitalistiska företaget av någon anledning tror att det ändå kan öka sin försäljning avsevärt. Utöver aktuella trender för profitkvoten innehåller profitförväntningarna bedömningar av förväntade marknadsförhållanden och marknadsandelar. Det är just en av orsakerna till varför det under kapitalismen definitivt finns en tendens att investeringarna under vissa omständigheter "skjuter över målet", även efter att profitkvoten har börjat minska. Många kapitalistiska företag kanske tror att de genom att fortsätta att öka investeringarna och produktionen kan öka sin egen marknadsandel, dra fördel från teknologiska fördelar visavi sina konkurrenter, etc. Alla dessa beslut kan inte hindra profitkvoten från att minska. Men de kan leda till ett ökande överskott av varor innan kapitalackumuleringen faktiskt saktar in.

Det finns förstås *delar* av en riktig teori om kapitalistiska kriser i alla de tre monokausala förklaringar som just har skisserats.⁷⁰ De måste bara förenas för att ge oss en sådan teori. I ljuset av tredje bandets envisa hävdande av den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens, är det enklaste sättet att få till stånd en sådan förening att urskilja ett antal på varandra följande former som kapitalackumuleringen antar över tid.

Under perioder av kraftigt uppsving för den kapitalistiska produktionen – då affärerna är livliga, det är lätt att sälja den löpande produktionen (i själva verket verkar efterfrågan vara större än utbudet) och profiterna är höga – kommer det att bli en "investeringsboom" som snabbt kommer att stöta på flaskhalsar i avdelning I:s båda underavdelningar: den för maskiner och utrustning och den för råvaror. Genom själva sin karaktär är båda dessa underavdelningar till avdelning I mindre flexibla att anpassa sig till efterfrågan än avdelning II. Således kommer ytterligare investeringar, kapitalackumulering, att ske i allt större skala i avdelning I.⁷¹ Mer produktionsmedel måste produceras för att producera mer produktionsmedel till produktionen av mer konsumtionsvaror. Uppsvinget

70 Även om Lenin lutade åt att förklara kapitalistiska kriser med disproportionalitet, var han förståndig nog att skriva: "'Samhällets konsumtionskraft' och 'det proportionella förhållandet mellan de olika produktionsgrenarna' är inte förhållanden som är isolerade, oberoende och utan samband med varandra. Tvärtom är en viss konsumtionsnivå en av delarna i proportionaliteten." ("A Note on the Question of the Market Theory", *Collected Works*, band 4, s 58.)

71 Marx såg till och med både en av huvudorsakerna till industricykelns periodicitet och den avgörande faktorn för dess genomsnittliga varaktighet, i det massiva, klumpvisa införandet av fast kapital med intervaller på mellan sju och tio år. Angående tendensen att investeringar "skjuter över målet", se J. R. Hicks, *A Contribution to the Theory of the Trade Cycle*, Oxford, 1951; Roy Harrod, *Economic Essays*, London, 1953; E D Domar, *Essays in the Theory of Economic Growth*, New York, 1957; etc.

motiveras både av höga profitrealiseringar och höga förväntningar på profiter. Följaktligen flyttas investeringar till avdelning I. En ojämn utveckling (disproportion) mellan avdelning I och avdelning II inleds.

Vid en viss punkt i uppsvinget sker två parallella fenomen mer eller mindre samtidigt. De nya produktionsmedel som produceras kommer å ena sidan in i produktionsprocessen först efter en viss försening. Men när de går in i denna process ökar båda avdelningarnas produktionskapacitet med stormsteg. Men just de relativt höga profitkvoterna och investeringarna gör att reallöner och efterfrågan på konsumtionsvaror från kapitalisterna och de som snyltar på dem inte kan ha utvecklats i samma förhållande som denna plötsliga ökning av produktionskapaciteten i båda avdelningarna (även om produktionen ökar mindre snabbt i avdelning II än i avdelning I, och även om reallönerna också ökar). Följaktligen uppstår en tendens till ökande överproduktion (eller överkapacitet) först och främst i avdelning II.

Å andra sidan sker inte det massiva införandet av nya produktionsmedel i båda avdelningarna med gamla tekniker, utan med nya uppdaterade tekniker som karakteriseras av att ha en benägenhet att spara på arbete, dvs. av att öka kapitalets organiska sammansättning. Det pressar ner profitkvoten, i synnerhet som mervärdekvoten under förhållanden av högkonjunktur inte kan öka lika mycket, eller inte öka överhuvudtaget.⁷² Härav följer en tendens till överackumulation: *en del av det nyligen ackumulerade kapitalet* kan inte längre investeras till den genomsnittliga profitkvoten, eller investeras inte alls utan drivs mot spekulation, etc.⁷³

Under en viss tid överbryggas klyftan av kreditökningar. Men det kan bara skjuta upp kraschen, inte undvika den. Överproduktionen har nu en benägenhet att sprida sig från avdelning II till avdelning I.⁷⁴ Tillsammans med en ökande överackumulation måste en ökande överproduktion av varor (överkapacitet i ett ökande antal industribranscher) med nödvändighet leda till kraftiga minskningar av de produktiva investeringarna. Bristen på proportioner mellan de två avdelningarna övergår nu från en ”överutvidgning” av avdelning I till en ”underutveckling” av den avdelningen. Investeringarna minskar snabbare än den löpande produktionen.

Som ett resultat av kraschen – vars första form kan vara en kredit- och bankkrasch, men inte nödvändigtvis är det – sker en allmän kollaps av varupriserna (uttryckta i guld), tillsammans med en nedgång av produktion och sysselsättning. Som ett resultat av denna – samtida – kollaps av priser (dvs. av varukapital), av ett stort antal konkurser och en minskning av det fasta kapitalets och de överlevande företagens råvarulagers värde, sker det en allmän värdeminskning på kapital. Men den allmänna priskollapsen är inget annat än en anpassning av marknadspriserna och produktionspriserna (genom en lägre genomsnittlig profitkvot) till den allmänna minskningen av den genomsnittliga varans värde, vilket är ett oundvikligt resultat av den allmänna ökningen av investeringarna, kapitalets organiska sammansättning och den genomsnittliga arbetsproduktiviteten under den föregående perioden. Kapitalisterna försöker skjuta upp denna räkenskapsens dag så länge som möjligt – härav följer överutvidgning av krediter, spekulation, alltför stora beställningar, etc. just innan kraschen. Men de kan inte skjuta upp den i all evighet.

⁷² Se [Kapitalet](#), tredje bandet, kapitel 15, avdelning 3.

⁷³ *Ibid.*

⁷⁴ Detta är förstås ingen absolut regel. Överproduktionen skulle kunna börja i vissa underavdelningar till avdelning I. Det har hänt vid en del kriser, men inte de allvarligaste. De två senaste kriserna – de 1974-1975 och 1979-1980 – började båda i bil- och bostadssektorerna, dvs. varaktiga konsumtionsvaror, underavdelningar till avdelning II.

För systemet i sin helhet är effekterna av kraschen hälsosamma, oavsett hur obehagliga de må vara för enskilda kapitalister. Kapitalets allmänna värdeminskning åtföljs inte av en proportionell minskning av mervärdeproduktionen. Eller (vilket är samma sak) en identisk mängd mervärde kan nu valorisera en mindre totalmängd kapital. Följaktligen kan profitkvotens fall stoppas och till och med vändas. Det omfattande återupprättande av den industriella reservarmén som äger rum under krisen och lågkonjunkturen gör det möjligt att öka mervärdekvoten kraftigt, inte bara med hjälp av taktökningar i produktionen utan också med verkliga minskningar av reallönerna, vilket i sin tur leder till en ytterligare ökning av profitkvoten. Råvarupriserna faller i allmänhet mer än priserna på färdiga varor, så en del av det konstanta kapitalet blir billigare. Ökningen av kapitalets organiska sammansättning saktar därmed in och pressar åter upp industrikapitalets genomsnittliga profitkvot. En ny cykel av ökad kapitalackumulation, ökade produktiva investeringar, kan nu börja, när lagren tömts tillräckligt mycket och den aktuella produktionen har minskat tillräckligt för att efterfrågan återigen är högre än utbudet, speciellt i avdelning II.

Av detta följer att profitkvotens fallande tendens mindre är en direkt förklaring till överproduktionskriser i egentlig mening, än att den visar industricykelns grundläggande mekanismer som sådana: med andra ord blottläggs det specifikt kapitalistiska, dvs. ojämna, oharmoniska, tillväxtsättet, som oundvikligen leder till återkommande perioder med sjunkande profitkvot, och som just som en konsekvens av denna nedgång leder till att profitkvoten återhämtar sig. Det gäller i alla fall för hur denna lag verkar under tidsperioder på sju till tio år – om vi för tillfället lämnar åt sidan att det i ett långsiktigt perspektiv påminner kapitalismen om dess dödlighet.

Det finns föga tvivel om att denna multikausala förklaring av kapitalistiska kriser, och inte de monokausala varianterna, motsvarar Marx' egen övertygelse, åtminstone som den uttrycks i det tredje bandet. Utöver det stycke som citerades ovan, kan vi citera ytterligare tre stycken som inte lämnar stort utrymme för alternativa tolkningar:

Låt oss nu tänka oss hela samhället sammansatt enbart av industrikapitalister och lönarbetare. Bortser vi vidare från prisförändringar som hindrar stora portioner av totalkapitalet från att ersättas i sina genomsnittsproportioner och som med hänsyn till hela reproduktionsprocessens allmänna sammanhang, som det utvecklats särskilt genom krediten, alltid måste framkalla allmänna stockningar av tillfällig natur. Låt oss likaledes se bort från de skenaffärer och spekulativa omsättningar som kreditväsendet befordrar. Då vore en kris bara förklarlig ur disproportioner i olika grenar av produktionen och ur disproportionen mellan kapitalisternas konsumtion och deras ackumulation. Men som det nu förhåller sig är möjligheten att ersätta de i produktionen placerade kapitalen till stor del beroende av de icke produktiva klassernas konsumtionsförmåga; medan arbetarnas konsumtionsförmåga är begränsad dels genom arbetslönens lagar, dels genom att de bara utnyttjas så länge detta kan ske med profit för kapitalistklassen. *Den yttersta grunden till alla verkliga kriser förblir alltid massornas fattigdom och begränsade konsumtion i dess motsättning till den kapitalistiska produktionens drift att utveckla produktivkrafterna som om bara samhällets absoluta konsumtionsförmåga bildade dess gräns.*⁷⁵ (Min kursivering.)

Men periodiskt produceras det för mycket arbetsmedel och livsmedel för att de ska tillåtas fungera som medel att exploatera arbetarna till en viss profitkvot. *Det produceras för mycket varor för att det värde och mervärde de innehåller ska kunna realiseras under de fördelningsbetingelser och konsumtionsförhållanden som den kapitalistiska produktionen ger och för att de*

75 Marx, *Kapitalet*, kapitel 30.

*ska kunna återförvandlas till nytt kapital d.v.s. för att denna process ska kunna genomföras utan återkommande explosioner.*⁷⁶ (Min kursivering.)

Även om fabrikanter faktiskt säljer till exportören och denna i sin tur till sina främmande kunder, importören finner avsättning för sina varor hos fabrikanter och denne för sina produkter hos grosshandlaren o.s.v., så kan *varan ligga osåld* på ett eller annat ställe. Eller en annan gång blir förråden hos alla producenter och mellanhänder så småningom överfyllda. Konsumtionen befinner sig vanligen just då i högsta blomstring, dels därför att en industrikapitalist sätter en hel rad andra i rörelse, dels därför att de arbetare som de sysselsätter nu har gott om arbete och mer än vanligt att ge ut. Med kapitalisternas inkomst tilltar likaledes deras utgifter. Dessutom försiggår, som vi har sett en ständig cirkulation mellan konstant kapital och konstant kapital (även bortsett från den påskyndade ackumulationen). Denna är först såtillvida oberoende av den individuella konsumtionen som den aldrig ingår i denna, *men begränsas ändå definitivt genom den, eftersom produktionen av konstant kapital aldrig försiggår för sin egen skull utan bara därför att det behövs mer konstant kapital i de produktionssfärer, vilkas produkter ingår i den individuella konsumtionen.* Under en tid kan detta hållas löpande, stimulerat genom en uppdriven efterfrågan, och i sådana grenar går affärerna både för köpmän och industriella därför mycket bra. Krisen inträder så snart återbetalningarna från köpmän som säljer vidare (eller vilkas lager också har hopat sig på hemmamarknaden) försiggår så långsamt och med små belopp, att bankerna yrkar på betalning eller växlarna på de köpta varorna förfaller, innan återförsäljning har hunnit ske.⁷⁷ (Min kursivering.)

Kredit och räntesats

På samma sätt som *Kapitalets* andra band betonade betydelsen av en föregående ackumulation (och närvaro) av penningkapital, att det periodvis förs in i cirkulationen och periodvis lämnar det produktiva kapitalets egentliga processer, för att möjliggöra en ”utvidgad reproduktion” (dvs. ekonomisk tillväxt) för ”kapitalet i allmänhet”, så betonar det tredje bandet krediternas centrala betydelse för ”många kapital”, dvs. för industricykelns svängningar under konkurrensförhållanden.

När det finns en allmänt känd genomsnittlig profitkvot, så leder det även oundvikligen till en utjämning av räntesatsen. Mervärde delas först av allt upp i å ena sidan profiter till entreprenörskapitalet (industriprofiter, handelsprofiter, bankprofiter och profiter till jordbruksentreprenörer till skillnad från passiva jordägare), och å den andra ränta. Genom det kapitalistiska banksystemet förvandlas alla tillgängliga penningreserver (besparingar och icke investerat mervärde + sysslolöst penningkapital som är resultatet av att delar av det mervärde som har realiserats under tidigare cykler inte investeras) till fungerande kapital, lånas med andra ord ut till kapitalistiska företag som verkligen är aktiva – dvs. sysselsätter lönearbete – vare sig det är inom produktions- eller cirkulationssfären. På detta sätt kan kapitalister arbeta med mycket mer kapital än de äger personligen. Kapitalackumulationen kan äga rum i mycket snabbare takt än vad som skulle vara fallet om varje enskilt kapitalistiskt företag bara kunde genomföra en utvidgad reproduktion på basis av de profiter det själv hade realiserat.

Denna ständiga utvidgning av krediterna har beledsagat hela det kapitalistiska produktionssättets historia, och verkar vid första anblick framhäva den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens.⁷⁸ Den totala mängd profiter som fördelas bland samtliga kapitalistiska företag är nu lägre än den

⁷⁶ *Ibid*, kapitel 15, avdelning 3.

⁷⁷ *Ibid*, kapitel 18.

⁷⁸ Se *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 36.

totala mängd mervärde som har producerats, och skillnaden är exakt den totala mängd ränta som har betalats ut till de passiva ägarna av penningkapital (vilket inte ska blandas ihop med bankernas profiter, dvs. de genomsnittliga profiterna på deras eget kapital, inte på deras insättningar). Men det är förstås ett felaktigt intryck. Den genomsnittliga profitkvoten är den totala mängd mervärde som har producerats delat med den totala mängden samhällsligt kapital. Om, som ett resultat av arbetsdelningen bland kapitalisterna eller överackumulation, en del av detta kapital själv inte är direkt produktivt, med andra ord inte är indraget i den direkta produktionen av mervärde, så förändrar det inte dess karaktär som kapital, dvs. värde som ständigt är på jakt efter värdeökning.

Enligt Marx här i det tredje bandet är följaktligen krediternas (precis som handelns) effekter på den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens motsatsen till vad det verkar vid en första anblick. Som ett resultat av tre samtidiga mekanismer som de utlöser har de i själva verket en benägenhet att bromsa denna tendens, eller till och med vända på den:

(1) Handel och krediter gör att kapitalet kan cirkulera mycket snabbare, och ökar därmed antalet produktiva cykler som en enda mängd penningkapital kan genomgå under, låt oss säga, ett år. Det ökar därmed mängden mervärde och även den årliga profitkvoten (eftersom samma mängd mervärde produceras under var och en av dessa produktiva cykler, om allt annat är lika).⁷⁹ Detta är för övrigt skälet till att industriägare är beredda att låta handels- och bankkapitalet delta i den allmänna fördelningen av entreprenörprofiterna (den totala mängden mervärde minus den totala mängden räntor), trots att varken handels- eller bankkapitalet producerar mervärde. Sådant kapital producerar inte mervärde själv, men det hjälper industrikapitalet och jordbrukskapitalet att producera mer mervärde.

(2) Genom att öka kapitalackumulationens omfattning och tempo inom produktionssfären, utöver de profiter som industriägarna och de kapitalistiska jordbrukarna äger direkt, påskyndar handeln kapitalkoncentrationen, och stimulerar på så sätt tekniska framsteg och produktionen av relativt mervärde, vilket också motverkar den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens.

(3) Med hjälp av påhittat aktiebolag skapar krediter en situation där en stor del av kapitalet som ägs av aktieinnehavarna inte alls förväntas få den genomsnittliga profitkvoten, utan nöjer sig med bara den genomsnittliga räntesatsen. Följaktligen är entreprenörernas genomsnittliga profitkvot mycket högre än den skulle ha varit om allt kapital (eller största delen) vore direkt entreprenörskapital, dvs. om det måste få den genomsnittliga profitkvoten.⁸⁰

Den större flexibiliteten hos det penningkapital som inte är knutet till något speciellt företag eller speciell industribransch är i sin tur ett av de viktigaste skälen till varför profitkvotens utjämning kan äga rum och kännas igen med sådan enkelhet under kapitalismen, dvs. varför samhällsligt kapital förblir relativt rörligt trots ökande kapitalinvesteringar i form av fast, relativt orörligt kapital. Jämte den industriella reservarmén är dessa enorma reserver av penningkapital förutsättningarna för de plötsliga, snabba faser av febril expansion som kännetecknar industricykeln och själva den kapitalistiska tillväxtens karaktär, som är ojämn och oenhetlig. I själva verket spelar banksystemet delvis

⁷⁹ Industrikapitalet kan cirkulera snabbare om grossist- och detaljhandeln omedelbart köper de tillverkade varorna från industrikapitalisterna och har dem i lager tills "slutkonsumenten" visar sig. Denna arbetsdelning inom kapitalistklassen, där handelskapitalister köper varor som går in i cirkulationssfären från industrikapitalister, förklarar varför de sistnämnda är beredda att överlämna en del av mervärdet till de förstnämnda, i form av handelsprofiter.

⁸⁰ Se, *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 14, avdelning 6.

rollen som samhällelig clearingorganisation via vilken kapital ständigt överförs från branscher som står inför en stagnerande eller minskande total efterfrågan till branscher som står inför en ökande total efterfrågan som inte tillgodoses av den aktuella produktionen (eller produktionskapaciteten). De olika profitkvoternas avvikelser från genomsnittet är de mekanismer som vägleder dessa överföringar. I den meningen betonar Marx krediternas centrala roll för att så långt som möjligt öka kapitalackumuleringen, samtidigt som de fungerar som den viktigaste hävstången för överspekulation, alltför stora beställningar och överproduktion.

Av detta följer att kreditcykeln – och räntesatsens upp- och nedgångar – är särskilt mycket ur takt med den egentliga industricykeln. Under perioden av återhämtning och inledande uppsving finns det ett relativt överflöd av penningkapital, räntesatsen är relativt låg,⁸¹ och entreprenörsprofiterna är högre än genomsnittet. Vid högkonjunktens höjdpunkt, under perioden med överhettning och under kraschen, blir penningkapitalet tvärtom alltmer sällsynt, självfinansieringsnivån sjunker snabbt, och räntesatsen ökar med stormsteg, inte trots utan som ett resultat av den sjunkande profitkvoten. Nu lånar inte företag för att utvidga verksamheten utan för att undvika konkurs, inte för att få mer entreprenörsprofiter utan för att rädda sitt kapital. Just vid denna punkt i cykeln kan därför räntesatsen faktiskt vara högre än entreprenörsprofiterna (vilket givetvis inte kan vara fallet ”normalt”). Men när krisen och den egentliga lågkonjunkturen börjar efter kraschen, minskar investeringarna brant, efterfrågan på krediter kollapsar och räntesatsen börjar snabbt sjunka, vilket hjälper entreprenörernas profitkvot att långsamt hämta sig.

Marx' teori om extraprofiter

Det har hittills inte noterats tillräckligt, att Marx' teori om differentialränta i själva verket utgör ett specialfall av en mer allmän teori om extraprofiter. Det är speciellt egendomligt, eftersom Marx uttryckligen tar upp det i det tredje bandet, i flera stycken i första och andra avdelningen, och återvänder till frågan i avdelning 6 och 7.

Det grundläggande förhållningssättet är återigen en entydig tillämpning av arbetsvärdeteorin. Frågan om det arbete som har använts vid tillverkningen av en viss vara erkänns som genomsnittligt samhälleligt nödvändigt arbete eller ej är inte helt enkelt en fysisk fråga om ett visst antal använda arbetstimmar – om en viss del av samhällets totala arbetspotential används för att producera en viss vara.⁸² Det är en funktion av den totala arbetsmängd som har använts i alla de enheter som produ-

81 Under förhållanden av permanent inflation med papperspengar gäller detta förstås den ”verkliga” och inte den ”nominella” räntan. Den ”verkliga” räntan är den ”nominella” räntan minus inflationstakten. Kreditinflationens omfattning under senkapitalismen går att mäta i det faktum att vi har upplevt flera långa perioder med negativa ”verkliga” räntor i viktiga kapitalistiska länder.

82 En viktig debatt om denna fråga förs bland marxister, ibland även med deltagande av ett antal icke-marxister. Även om Isaac Rubin helt rätt förnekar att det finns någon rent fysiologisk (förtingligad) definition av ”abstrakt arbete”, så hävdar han kraftfullt att det går att beräkna på basis av arbetstid och arbetsintensitet (*op cit*, s 155-157). Enligt min åsikt har han rätt, medan Catherine Colliot-Thelene har fel i sitt efterord till Rubins *A History of Economic Thought*, London, 1979, s 405-15, när hon påstår att det finns en grundläggande motsättning, då Marx definierar ”samhälleligt nödvändigt arbete” både med den genomsnittliga arbetsproduktiviteten i varje industribransch och med förhållandet mellan branschproduktion och samhälleligt erkända behov. Där Colliot-Thelene ser en motsättning finns det i själva verket en skillnad – mellan *värdeproduktion*, som är strikt begränsad till produktionsfären, och *värderealisering*, som äger rum i cirkulationssfären och bland annat beror på förhållanden mellan produktionsstrukturen och efterfrågestrukturen. Värdelagen anpassar fördelningen av arbetskraften till samhälleliga behov i efterhand, ty under förhållanden av varuproduktion går det inte att göra det på förhand. Men det innebär inte att det arbete som har använts under produktionsprocessen inte har producerat värde, dvs. att det inte har existerat arbetare

cerar den givna varan jämfört med den totala arbetsmängd som samhället vill ägna åt den.⁸³ Det är en funktion av förhållandet mellan arbetsproduktiviteten i den givna produktionsenheten och den genomsnittliga arbetsproduktiviteten inom industribranschen i sin helhet.

Marx urskiljer tre grundläggande situationer med löpande produktion i förhållande till aktuella samhälleliga behov (givetvis inte fysiska behov, utan behov som orsakas av varuproduktion och förmedlas med köpkraft som den avgörs av de kapitalistiska distributionsnormerna – dvs. av det borgerliga samhällets klasstruktur).

Det första fallet gäller situationer där det finns en normal rörlighet av kapitalet i förhållande till en viss produktionsgren. Här kommer in- och utflödet av kapital, som styrs av prissvängningar som orsakar svängningar av profitkvoten, normalt att balansera samhällets utbud och efterfrågan. I detta fall kommer profitkvotens utjämning normalt att gälla branschen i fråga. Företag som arbetar med branschens genomsnittliga arbetsproduktivitet (vilket kommer att vara den allmänna regeln) kommer att få den genomsnittliga profitkvoten. Företag som arbetar med lägre arbetsproduktivitet än den genomsnittliga arbetsproduktiviteten kommer att få lägre än genomsnittlig profitkvot, och riskerar under kriser och lågkonjunkturer att gå i konkurs. Företag som har gjort teknologiska framsteg, som arbetar med en arbetsproduktivitet som är högre än genomsnittet, kommer att få en *tillfällig extraprofit*, dvs. en profit över den genomsnittliga profit som är resultatet av skillnaden mellan deras egna produktionskostnader och branschens genomsnittliga produktionskostnader. Men denna extraprofit kommer i allmänhet att försvinna under perioder av kris och lågkonjunktur, då den nya teknologin kommer att bli allmän i hela branschen, och den genomsnittliga arbetsproduktiviteten (varans värde) anpassas till denna till en början högre produktivitet.⁸⁴

Det andra fallet gäller produktionsgrenar som präglas av *strukturellt stagnerande eller sjunkande efterfrågan*: dvs. ”omoderna” branscher med *strukturell* överproduktion. Här kommer bara företag som arbetar med en arbetsproduktivitet som är högre än genomsnittet att få en genomsnittlig profitkvot. Företag som arbetar med en genomsnittlig arbetsproduktivitet kommer att få mindre än den genomsnittliga profitkvoten. Företag som arbetar med en arbetsproduktivitet som ligger under genomsnittet kommer att sälja med förlust och gå i konkurs. När kapitalet har normal rörlighet kommer även sådana industribranscher att ”normaliseras” (dvs. återgå till Fall 1) redan innan det blir en allmän överproduktionskris, genom att ett stort antal produktionsenheter slår igen.

Men det finns också ett tredje fall, som vi kan beteckna som *strukturellt (eller institutionellt) orsakad brist*: dvs. när ett inflöde av kapital hämmas (eller förhindras) genom *naturliga eller*

(arbetstid) som har varit indragna i ”onödig” produktion. Det betyder bara att värdet som har producerats har omfördelats: att motsvarigheten till en del av det inte har gått till de som äger de på så sätt producerade varorna.

83 Jag påpekade detta i [Marxismens ekonomiska teori](#), och det är också mycket omdiskuterat bland marxister. Men Marx är själv helt klar i frågan (se [Kapitalet](#), tredje bandet, kapitel 37): ”I själva verket är det värdets lag sådan den gör sig gällande inte beträffande de enskilda varorna eller artiklarna utan beträffande de vid varje tidpunkt totala produkterna från de särskilda samhälleliga produktionsfärderna som genom arbetsdelningen har blivit självständiga; så att i de olika grupperna för varje enskild vara användes blott den nödvändiga arbetstiden och av den samhälleliga totalarbetstiden blott den nödvändiga proportionella kvantiteten. Ty bruksvärdet förblir betingelse. Men om bruksvärdet i fråga om den enskilda varan är beroende av att den i och för sig tillgodoser ett behov, så beror det som samhälleliga produktmassa av att det är relevant för det kvantitativt bestämda samhälleliga behovet av varje särskild art av produkt och att arbetet därför i förhållande till dessa samhälleliga behov, som är kvantitativt avgränsade, är proportionellt fördelat på de olika produktionsfärderna.”

84 Se [Kapitalet](#), tredje bandet, kapitel 10 och 15.

konstgjorda monopol.⁸⁵ I sådana fall är den *långsiktiga* efterfrågan högre än utbudet. Så de företag som arbetar med den lägsta arbetsproduktiviteten i branschen får ändå den genomsnittliga profitkvoten (dvs. de bestämmer produktionspriset, eller värdet, på den vara som produceras i denna bransch).⁸⁶ Företag som arbetar med en högre arbetsproduktivitet – med branschens genomsnitt, eller ännu hellre högre än genomsnittet – får *långsiktig extraprofit* som skyddas av samma monopol, dvs. av de kraftiga hinder som stoppar inflödet av mer kapital i branschen i fråga. Denna extraprofit försvinner inte ens under kriser och lågkonjunkturer, även om den som ett resultat av den minskade genomsnittliga profitkvoten givetvis sjunker i absoluta tal.

Dessa extraprofit för monopol kallas differentialräntor. I *Kapitalets* tredje band urskiljs tre sådana exempel på differentialränta: jordränta; mineralränta och teknologisk ränta.⁸⁷ Jordränta skulle kunna delas upp i jordbruksjordränta och urban jordränta.

Naturliga monopol orsakas av det faktum att tillgången till de naturresurser som är nödvändiga för produktionen (utifrån bruksvärdessynpunkt) är begränsad, och att kapitalet inte kan reproducera dem efter eget gottfinnande. Det gäller för mark som sådan, i synnerhet mark med ett visst bruksvärde (önskvärd relativ bördighet, önskvärd plats), mineralkällor, klimatomständiga förutsättningar för att använda marken för speciella bruksvärden (t ex bomull, naturgummi, tropiska frukter, etc.).

Konstgjorda monopol fastställs av begränsningar i kapitalets rörlighet som inte har med naturförhållanden att göra, utan förhållanden som är resultatet av specifika skeden (former) i själva kapitalackumuleringen: kapitalkoncentration (om det för att starta ett nytt företag i en viss industribransch och få en minimal lönsamhet krävs investeringar på 500 miljoner pund eller 1 miljard dollar, så är det förstås ett "inträdeshinder" för de flesta kapitalister), monopol på patenträttigheter, uppfinningar eller forskning inom vissa produktionsområden (eller, vilket är samma sak, kvalitativa fördelar i förmågan att tillämpa dem), systematiskt organiserade åtgärder av ett litet antal företag som dominerar produktionen på ett visst område för att hålla borta möjliga konkurrenter, och så vidare.

Utifrån denna definition är det uppenbart att naturliga och konstgjorda monopol som ger upphov till extraprofit genom att bromsa kapitalets fria inträde i produktionsgrenar där profitkvoten är högre än genomsnittet alltid är relativa, aldrig absoluta. Mark går inte att reproducera. Men möjligheterna för kapitalinvesteringar på existerande mark kan utvidgas enormt. Dessutom finns det internationellt jättelika områden med möjlig jordbruksmark som ännu inte är exploaterade (på 1800-talet var dessa givetvis många gånger större än idag). Så det finns fortfarande relativt gott om *möjlig* jordbruksmark i världsskala. Dessutom kan den kapitalistiska teknologin drivas till en punkt där produktionen blir möjlig utan att använda mark. Mineralresurserna är ändliga. Men syntetisk produktion av ursprungligen naturliga råvaror (fibrer, gummi, olja) är inte ändlig, eller åtminstone inte i samma mån som egentliga naturliga råvaror.

Ju större inledande kapitalutgifter som krävs för en lönsam produktion, ju mindre blir antalet möjliga nya konkurrenter i en given industribransch. Men ju högre extraprofit dessa branscher har, desto starkare är omvänt sporen för "många kapital" att slå sig ihop och riskera de enorma kapital-

85 Se *ibid*, kapitel 10 och kapitel 50.

86 Se *ibid*, kapitel 10.

87 Jag har använt formuleringen "teknologiska ränta" som en utvidgning av Marx' jordränta, när det "konstgjorda monopol" beror på teknologiska monopol, likt monopolen i jordägande.

investeringar som krävs för att få en bit av kakan. Ju mer avgörande framsteg inom teknologin leder till stabila extraprofit, desto hårdare är trycket för möjliga konkurrenter att ta ett språng för att kringgå dessa framsteg med en ny revolution inom teknologin, etc.⁸⁸ Man kan dra slutsatsen att alla monopolextraprofit alltid är tidsbegränsande, och att de i det långa loppet har en tendens att försvinna, och att varor som produceras i till en början monopoliserade branscher har en tendens att utbytas mot sitt produktionspris. Huruvida detta ”långa lopp”, åtminstone för industriprodukter från monopoliserade branscher under monopolkapitalismen (dvs. sedan omkring 1890) är den ”långa vågen” – som jag antog i *Senkapitalismen* – eller inte är fortfarande ämne för fortsatta analyser.⁸⁹

För att helt och fullt förstå alla monopols relativa (aldrig absoluta) karaktär, vare sig de är naturliga eller konstgjorda – och således all sorts extraprofiters begränsade karaktär under kapitalismen – måste vi åter föra in det fenomen som var monolets utgångspunkt i vår analys, nämligen den strukturella bristen.⁹⁰ Ty produktionsenheter som har lägre produktionskostnader, kommer bara att kunna förverkliga extraprofit i form av *differentialräntor* (jordräntor, mineralräntor, teknologiska räntor) om hindren för kapitalets rörlighet, dvs. *hindren för en ökad produktion*, skapar förhållanden där den samhällseliga efterfrågan på de varor som har producerats i den givna produktionsbranschen, under långa perioder är högre än eller lika med den totala mängden producerade varor (inklusive de som har producerats med den lägsta arbetsproduktiviteten, eller på jorden med den lägsta bördigheten inom jordbruket).

Men när den samhällseliga efterfrågan på varor som har producerats i de monopoliserade industribranscherna avtar eller stagnerar, eller under förhållanden av relativt monopol ökar långsammare än produktionen, så kommer differentialräntan att tendera att minska och profitkvoten att sjunka. (Det betyder givetvis inte att de kommer att försvinna helt där monolet är naturligt, så länge skillnaden i bördighet, etc., fortfarande existerar och avgör olika enhetskostnader på olika landområden, i olika gruvor, etc..) Ett av de främsta kännetecknen hos kapitalismens utveckling på 1900-talet har varit jordbruksarbetets enormt ökande genomsnittliga arbetsproduktivitet, vilken faktiskt har överträffat industriproduktivitets tillväxttakt, och det har fullständigt förändrat förhållandet mellan utbud och efterfrågan för baslivsmedel i de utvecklade kapitalistiska länderna.⁹¹ Situationen med strukturell brist har förvandlats till en situation med strukturell överproduktion, delvis bestämd av livsmedelsutgifternas minskande plats i de totala konsumtionsutgifterna när realinkomsterna ökar (Engels’ lag). Därmed har differentialräntan inte bara minskat kraftigt i dessa länder, utan stora lantbruksområden har gjorts om till betesmark, medan i sin tur stora områden av betesmark har omvandlats till skogar eller helt enkelt ödemark. De massiva stängningarna av kolgruvor på 1950-, 1960- och

88 Ett imponerande exempel på senare tid är den allt större utmaningen mot IBM:s halv dominerande monopol inom datorindustrin, som ett resultat av mikroprocessorernas utveckling och de japanska trusternas försök att kringgå IBM under produktionen av den femte generationens stordatorer.

89 Se *Senkapitalismen, del 2*, op cit, s 145. Tanken på en utjämning av extraprofiterna jämte utjämningen av profitkvoten, vilket innebär att det under ett visst tidsintervall samexisterar två genomsnittliga profitkvoter, en i monopoliserade och den andra i icke monopoliserade produktionssektorer, framfördes i min *Marxismens ekonomiska teori*, (op cit, s 275-276) och försvarades i *Senkapitalismen (Senkapitalismen, del 1*, s 44, och *Senkapitalismen, del 2*, s 136-146). Den har blivit lika kraftigt ifrågasatt. Men Marx föreslår det själv uttryckligen här i *Kapitalets* tredje band (se kapitel 50).

90 Marx behandlar denna fråga om strukturell brist i tredje bandet: ”Är däremot efterfrågan så stark, att den inte krymper om priset regleras av värdet på de varor som producerats under sämsta betingelser, så bestämmer dessa varor marknadsvärdet.” (*Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 10.)

91 Under efterkrigsperioden har jordbrukets arbetsproduktivitet ökat snabbare än industrins arbetsproduktivitet i de flesta industrialiserade kapitalistiska länderna: i USA 3 gånger snabbare under 1950-talet. Se Theodore Schultz, *Economic Crises in World Agriculture*, Ann Arbor, 1965, s 70-72.

början av 1970-talet, när olja var mycket billigare än kol, är en parallell utveckling inom gruvnäringen, med en motsvarande nedgång för kolgruvornas differentialräntor.

Men processen kan också vändas om. När den samhälleliga efterfrågan – som förmedlas genom en ökning av marknadspriserna – plötsligt stiger högre än produktionen under låt oss säga tio eller tjugo år, dvs. när det ånyo uppstår en strukturell brist, sker en massiv återkomst av differentialräntorna. Det är vad som hände inom guldproduktionen efter Bretton Woods-systemets sammanbrott, då det blev omöjligt för de imperialistiska centralbankerna att behålla guldpriset på 35 eller 42 dollar (35 S.D.R.) per uns.⁹² Uppsvinget för den ”fria marknadens guldpris”, först till 100 dollar, sedan till 500 dollar och slutligen till mer än 600 dollar per uns, har gjort många ”marginella” gruvor i Sydafrika (och på andra ställen) lönsamma igen, och lett till en febril utveckling av kapitalinvesteringarna i guldgruvor. De mer produktiva av Sydafrikas 20 största guldgruvor producerade i slutet av 1979 guld till en produktionskostnad på ungefär 95 dollar per uns (den mest produktiva gruvan 64 dollar per uns). De mindre produktiva av dessa gruvor hade produktionskostnader på omkring 200 dollar per uns (där den högsta siffran var 265 dollar). Denna situation ger en differentialränta på mer än 100 dollar för den förstnämnda kategorin gruvor gentemot de sistnämnda, när guld säljer för mer än 200 dollar + genomsnittlig profit: låt oss säga mer än 240-250 dollar per uns.⁹³

Det finns en mer övergripande anledning till att det kapitalistiska produktionssättet både skapar en tendens till monopolisering (t ex som ett resultat av kapitalets ökande koncentration och centralisering), och en tendens till periodvis nedgång för specifika monopol. Det är det faktum att extraprofiter dras från den totala profitmängd som ska fördelas bland alla de kapitalister som deltar i utjämningen av profitkvoten: med andra ord tenderar de att minska den allmänna kaka som fördelas bland alla borgare utom monopolisterna. Eftersom det finns en tendens för den genomsnittliga profitkvoten att minska, kommer alla sorts monopol – inklusive monopolägande av mark – att ha en tendens att förvärta denna nedgång. Härav följer kapitalets påtryckningar för att övervinna naturliga eller konstgjorda hinder för kapitalets rörlighet: att minska monopolsituationernas inverkan, eller till och med helt och hållet undanröja dem. Utgången av denna ständiga dragkamp beror på de relativa styrkeförhållandena mellan den härskande klassens olika skikt. Åtminstone på 1900-talet har trycket varit mer framgångsrikt avseende frånvarande kapitalistiska godsherrar (separat från och vid sidan av de kapitalistiska jordbruksföretagarna) än vad gäller industri-, handels- och gruvmonopol, även om det går att hitta inte så få fall där monopolistiska extraprofiter har försvunnit även på dessa områden.

Detta tryck kvarstår, oavsett om man räknar med de monopolistiska extraprofiter (extra mervärde) som faktiskt har producerats i de monopoliserade produktionsgrenarna, eller om man åtminstone i flera fall beräknar dem som resultatet av en överföring av värde från icke monopoliserade till monopoliserade produktionsgrenar. Ty i båda hypoteserna är den mervärdemängd som ska delas ut bland alla kapitalister som inte är i åtnjutande av [differential-] räntor avsevärt mycket lägre än vad den skulle ha varit om det hade funnits ”perfekt” rörlighet för kapitalet till alla branscher: med

92 S.D.R. (Special Drawing Rights, utfärdas av Internationella valutafonden och används bara mellan centralbanker, inte i relationer till privatkapitalister, inklusive privatbanker) baseras på en gemensam valutakorg, och har således sedan 1971 ständigt omvärderats mot dollarn. Därav följde ökningen av IMF:s ”officiella” guldpris (som fastställdes till 35 S.D.R. per uns) som steg från 35 till 42 dollar.

93 Studie av Banque L. Dreyfus, återgiven i *Le Monde*, 29 januari 1980.

andra ord har deras genomsnittliga profitkvot minskat. Och när detta ökar en tendens som – vilket vi har visat ovan – redan verkar av mer djupgående orsaker, så kommer mottrycket att bli ännu kraftigare.

Det kapitalistiska jordbrukets särdrag

I *Kapitalets* tredje band utvidgar Marx en idé som betonades redan i slutet av det första bandet: den centrala betydelse som det privata beslagtagandet av mark – förvandlingen av mark till privat egendom för en viss begränsad klass av människor – hade för själva det kapitalistiska produktionssättets uppkomst, konsolidering och utvidgning. Detta produktionssätt förutsätter att det uppstår en samhällsklass – det moderna proletariatet – som inte har någon tillgång till produktionsmedel och medel för sitt uppehälle, och därmed är ekonomiskt tvingad att sälja sin arbetskraft. Medel för uppehälle är framförallt mat, som när det finns fri tillgång till mark kan produceras med minimala produktionsmedel. Därför är skapandet av det moderna proletariatet till stor del beroende av att människor som saknar kapital förhindras att få fri tillgång till mark.

Detta privata beslagtagande av mark, som i Västeuropa huvudsakligen ägde rum mellan 1400- och 1700-talen och kulminerade med den försäljning av ”fria” markreserver (allmänningmark) som utlöstes av den franska revolutionen,⁹⁴ upprepades under sista delen av 1800-talet och hela 1900-talet i Östeuropa, Nord- och Sydamerika, Mellanöstern, Afrika, Japan och Sydostasien. De mest motbjudande formerna för att avskilja den ursprungliga befolkningen från sina bördiga markreserver ägde rum i östra Afrika och Sydafrika. De pågår än idag i länder som Brasilien, Iran, Filippinerna och Mexiko (trots de delvisa landvinningarna under revolutionen 1910-1917).

Men det ömsesidiga förhållandet mellan befästandet av det kapitalistiska produktionssättet, kapitalackumulationen och kapitalets kamp mot profitkvotens fallande tendens är mycket mer komplicerat än detta tvång att omvandla all mark till privat egendom.

Av historiska orsaker tog generaliseringen av privat ägande av mark i Väst-, Central- och en stor del av Östeuropa samt i Japan en första form av att ägandet togs över av en samhällsklass som var skild från och vid sidan av de ”fungerande” kapitalisterna i egentlig mening (dvs. kapitalistiska lantbrukare, företagare). Dessa kapitalistiska jordägare (som inte ska blandas ihop med halvfeodala eller feodala jordägare) hindrade den övriga kapitalistklassen från att få tillgång till deras mark, om de inte fick en speciell ”ej intjänad” inkomst i form av *absolut jordränta* (samma regel gäller förstås också rentierägare till mark i städerna visavi kapitalister som sysslar med byggnadsindustri). I andra delar av världen har andra skikt inom den härskande klassen varit inblandade i det privata tillägnandet av ”överskottsmark”: ibland lade utländska bosättare beslag på den;⁹⁵ ibland arbetade lokala jordägare, handelsmän, ockrare och andra delar av den härskande klassen på samma sätt. I en del fall, om än mer sällan, finns kombinationer i en eller annan grad av båda processerna.

Men i alla de fall där det faktiska markägandet blev åtskilt från ett *kapitalistiskt* jordbruk, uppstod absolut jordränta. Och liksom i fallet med differentiell jordränta är absolut ränta en del av det totala

94 Se (bl a) Otto Bauer, *Der Kampf um Wald und Weide*, Wien 1925.

95 I andra delen av sin utomordentliga studie ”Value and Rent” (*Capital and Class*, nr 3 och 4), påpekar Robin Murray (s 13 ff) att nybyggare i allmänhet kunde förvänta sig en ”grundränta” som liknar Hilferdings stora oligopolistiska företags grundränta. Jag tror att han har rätt, åtminstone vad gäller främmande länder med en genomsnittlig jordbördighet som är högre än Västeuropa. Men han ger en överdriven betydelse till denna ”ränta” när han förklarar internationell migration, kapitalistisk expansion och imperialismens ursprung med den.

mervärde som har producerats av totalmängden varuproducerande arbete, och den dras av från den rest som ska delas mellan alla kapitalistiska företagare och ägare till penningkapital. Denna avräkning är särskilt betungande eftersom den, till skillnad från differentialränta, inte är öppen för urholkning eller utjämning med hjälp av det egentliga kapitalistiska produktionssättets rörelselagar (konkurrens, teknisk utveckling, kapitalets ökande organiska sammansättning, etc.). Således bromsar den kapitalackumuleringen inom jordbruket. Härav följer kapitalets naturliga tendens att avskaffa åtskiljandet mellan jordägande och kapitalistiska jordbruk: genom att gradvis förvandla jordägare till företagare och jordarrenderande lantbrukare, till å ena sidan en majoritet löntagare och å den andra en minoritet jordägande lantbrukare. Denna process fick en kraftfull hjälp genom att situationen med strukturell brist på livsmedel i de flesta industrialiserade länder omvandlades till en situation med strukturellt överflöd (latent överproduktion).⁹⁶ Det betyder att *den absoluta räntan har en tendens att försvinna i de imperialistiska länderna*.

Bakom denna process ligger en djupare sorts tvingande långsiktigt framhävande av värdelagen. Den absoluta jordräntans *källa* är jordbrukskapitalets lägre organiska sammansättning jämfört med industrin, dvs. den större mängd mervärde som produceras av jordbruksarbetare jämfört med industriarbetare som anlitas med samma mängd totalkapital.⁹⁷ Hindret som skiljer jordägandet från de kapitalistiska företagen gör det möjligt för jordägare att hindra denna extra mängd mervärde från att dras in i den övergripande utjämningen av profit mellan alla kapitalister. Således är räntan verkligen ett hinder för ett fullständigt blomstrande av ett kapitalistiskt jordbruk: en källa till jordbrukets relativa underutveckling jämfört med industrin, dvs. till jordbruksarbetets lägre produktivitet jämfört med industriarbetet. Men Marx, som själv betonade denna relativa underutveckling, anmärkte att det inte var ett bestämt och slutgiltigt kännetecken hos det kapitalistiska produktionssättet, utan att det förr eller senare kunde övervinnas. När jordbruket blir alltmer industrialiserat, när mänskligt arbete i allt större skala ersätts med dött arbete (maskiner, gödningsmedel, etc.) i denna produktionsgren, när dagens *jordbruksindustri* uppstår, har skillnaden i organisk sammansättning mellan jordbruks- och industrikapital en tendens att försvinna. Följaktligen försvinner också den absoluta jordräntans materiella grund. Som Robin Murray så träffande har uttryckt det: på samma sätt som arbetets formella underordnande under jordbrukskapitalet förvandlas till ett verkligt underordnande inom jordbruket, så förvandlas markens formella underordnande under det kapitalistiska jordbruket till ett verkligt underordnande av marken som en materiell del av den kapitalistiska jordbruksproduktionen.⁹⁸

Omfattningen på jordbrukets industrialiseringsprocess går att mäta med följande fakta avseende USA. Mellan 1915-1919 och 1973-1977 ökade arbetsproduktiviteten inom vete- och sojabönsproduktionen tiofaldigt, mätt med det antal arbetstimmar som krävs för att producera 100 skäppor. För majs var ökningen trettiofaldig! Mellan 1963 och 1978 ökade produktionstillgångarna – inklusive tillgången på boskap och råvaror på lantbruken, alltså i grova drag jämförbart med konstant kapital – per lantbruksarbetare femfaldigt i nuvarande dollarvärde. Men lantbrukarnas inkomst per capita ökade mindre än tre gånger, *varav hälften* hade sitt ursprung utanför det egentliga lantbruksarbetet. Under samma period knappt fördubblades lönerna för anställda arbetare. Ett utmärkt index på

96 Enligt ett meddelande från OECD i februari 1980, var de totala genomsnittliga vetelagren i de imperialistiska länderna 50 miljoner ton per år mellan 1970-1971 och 1979-1980. Lagren av smör och skummjolk i de imperialistiska länderna steg från 298.000 ton 1970 till 1,4 miljoner ton 1979.

97 Se *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 45.

98 Murray, *op. cit.*, s 21.

kapitalets organiska sammansättning om någonsin! På samma sätt har det kapitalistiska jordbrukets ”befrielse” från att använda jorden tagit stormsteg inom djurskötseln, vilket framförallt exemplifieras med grisuppfödning, boskapsuppfödning och den lämpligt benämnda ”broilerindustrin”. 1972 föddes 75% av USA:s nötkött upp på så kallade uppfödninganläggningar, där de största rymmer så mycket som 125.000 djur på en gång.⁹⁹

Det bör noteras, att medan den absoluta jordränta som har sitt ursprung i åtskiljandet mellan jordägande och kapitalistiska jordbrukare (differentiell jordränta *har inte* sitt ursprung i ägande: ägandet avgör vem som tillägnar sig den) har en tendens att försvinna i ett ”industrialiserat” jordbruk, så återkommer den i förändrad form som *allmän belåning av mark* som ägs av små och medelstora kapitalistiska jordbrukare – med andra ord som överförande av en betydande del av det mervärde som produceras inom jordbruket till banker och finanskapital.¹⁰⁰

Men som jag redan har betonat vägleds inte verkliga kapitalrörelser av den genomsnittliga profitkvoten, utan av avvikelser från detta genomsnitt. Så medan kapitalet i de äldre kapitalistländerna tenderar att eliminera absolut ränta, så har det en benägenhet att huvudsakligen (men inte uteslutande) hela tiden reproducera den i länder där kapitalismen har trängt in sent. På världsekonomisk nivå verkar således en sorts internationalisering av tillägnandet av jord och skapandet av absolut jordränta.¹⁰¹ Brasilien ger några enastående exempel på denna tendens.

Eftersom jordbruksproduktion är livsmedelsproduktion, och eftersom livsmedel är en oundgänglig del av arbetskraftens reproduktion – kvantitativt dess viktigaste del, åtminstone under det kapitalistiska produktionssättets tidiga utvecklingsfaser – finns det ett annat motsägelsefullt element i förhållandet mellan kapitalism och jordbruk. Medan det främsta problemet för (verkliga eller möjliga) jordbrukskapitalister är att avlägsna jordägandets och jordbruksföretagandets dubbla struktur, så är det viktigaste kortsiktiga problemet för (det nationella) kapitalet att säkerställa tillgången till mat under billigast möjliga villkor, vare sig det är via kapitalistiska, halvt kapitalistiska eller förkapitalistiska produktionssätt.

Det innebär att kapitalet i sin helhet, åtminstone under den kapitalistiska utvecklingens tidiga faser (som idag återuppstår i de flesta halvkoloniala länder, även de som är halvt industrialiserade), har ett egenintresse av att vidmakthålla en avsevärd del av bönderna under förhållanden där de fortfarande har tillgång till *lite* jord:¹⁰² inte tillräckligt för att ge en minimal grund för uppehållet, men tillräckligt för att tillhandahålla en *del* av bondefamiljens årliga matintag, och tvinga dessa bönder att leta efter sysselsättning under en del av året. Den framväxande kapitalismen undertrycker därför

99 *US Department of Agriculture Statistics*, 1978, s 444, 426, 464; Murray, *op. cit.*, s 21.

100 Se Karl Kautsky, *La Question agraire*, Paris, 1970, s 296-299. De stora livsmedelstransporterande företagens roll (i sig själva alltmer multinationella) och de stora andelsföreningar som kontrolleras av rika lantbrukare bör också nämnas: de har en benägenhet att alltmer stänga av jordbrukarnas direkta tillgång till marknaden. Enligt den franske ekonomen Bernard Kayser säljs knappt 25% av Frankrikes jordbruksproduktion av jordbrukarna själva till slutkonsumenterna eller konsumeras av dem själva. Resten går via stora kapitalistiska mellanhänder, som tar sin egen andel, likt – och ibland parallellt med – låneränta. (Se *L'économie et Statistiques*, nr 102, juli-augusti 1978.)

101 Murray, *op. cit.*, s 24-25.

102 Migrantarbete spelar en liknande roll i Sydafrika och andra bosättarkolonier. Se t ex, Harold Wolpe, ”Capitalism and Cheap Labour-Power in South Africa”, *Economy and Society*, nr 14, 1972; R T Bell, ”Migrant Labour: Theory and Policy”, *South African Journal of Economics*, vol 40, nr 4, December 1972; Francis Wilson, *Labour in the South African Gold Mines*, Cambridge 1972; Giovanni Arrighi, ”Labour Supplies in Historical Perspective: A Study of the Proletarianization of the African Peasantry in Rhodesia”, i G Arrighi och John Saul, *Essays in the Political Economy of Africa*, New York 1973.

skoningslöst den fria tillgången till mark genom att göra det privata ägandet av mark allmänt, samtidigt som den skickligt försvarar *minifundia*, dvs. småskaliga, uppstyckade, självförsörjande jordbruk,¹⁰³ som gör att löner kan pressas under existensminimum eftersom denna halvproletära del av den lönearbetande klassen producerar en del av sitt eget livsmedel. Det har ofta poängterats att denna medvetna politik av de borgerliga regeringarna har en både politisk och social funktion. Den bromsar koncentrationen av proletariatet och gör att det inte slår sig ner permanent i städerna; den upprätthåller en lättmanipulerad väljarbas som är svårare att organisera fackligt eller i arbetarpartier; och så vidare. Men vi måste också inse politikens ekonomiska funktion. Den spelar idag en viktig roll i många halvkoloniala länder, speciellt de mer utvecklade. Kapitalets *direkta* utsugning av dessa ömkliga ”privata ägare” tar inte formen av direkt utpressning av jordränta utan utpressning av *ockerränta*. Ägarna till de små jordlotterna är ständigt och allt mer tyngda av skulder.

Jordbrukets *övergripande* utveckling under kapitalismen kommer att bli ett resultat av en samverkan mellan de fem, ofta motsägelsefulla, tendenser som just har skisserats. Och detta utfall blir i viss mening ett tecken på den kapitalistiska utvecklingens grad av mognad i den nationella ekonomin i sin helhet. I världsskala kulminerar detta i ett tragiskt slutresultat. Internationaliseringen av den absoluta jordräntan leder till en växande klyfta mellan den genomsnittliga arbetsproduktiviteten under livsmedelstillverkningen i de imperialistiska länderna, å ena sidan, och i de halvkoloniala länderna å den andra.¹⁰⁴ Både kapitalismens ökande inträngande i det halvkoloniala jordbruket (med åtföljande ökning av kommersiella skördar gentemot livsmedelsskördar) och de borgerliga regeringarnas försök att ”stabilisera” självförsörjande jordbruk på små jordlotter har en benägenhet att öka denna klyfta ännu mer. Resultatet blir att livsmedelsöverskottet i världsskala tenderar att bli alltmer koncentrerat till allt färre länder, de flesta imperialistiska.¹⁰⁵ Med andra ord har ett allt mindre antal kapitalistiska storjordbruk (industrijordbruk) tillgång till den differentiella jordräntan på världsmarknaden.¹⁰⁶

Kapitalismen som ett system och bourgeoisien som en klass

Ett av de framträdande dragen i *Kapitalets* tredje band är hur Marx knyter samman den ekonomiska och sociala analysen på systemets nivå i sin helhet – dvs. på en högre nivå än i det första bandet, inuti fabriken (den egentliga produktionsprocessen). I kapitel 48 och 51 visar han hur reproduktionen av en speciell sorts uppdelning av ”nationalinkomsten” (det årligen producerade värdet) i löner, å ena sidan, och profiter, räntor och jordränta å den andra, på ett automatiskt sätt reproducerar kapitalistiska produktionsförhållanden – dvs. de grundläggande klassförhållanden och den klass- ojämlighet som definierar systemet.

Det är reformismens största teoretiska svaghet, oavsett under vilka former den uppträder, att den inte förstår denna grundläggande sanning. Oavsett om löner är höga eller låga, oavsett om ”indi-

103 Se *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 13 och 47.

104 Inom veteproduktionen varierade skörden per hektar 1977 mellan 0,89 ton i Afrika, 1,17 ton i Sydamerika, 1,36 ton i Asien och 1,45 ton i Sovjetunionen, å ena sidan; och å den andra 3,86 ton i EEC-länderna och mer än 4 ton i de rikaste jordbruksstaterna i Mellanvästern i USA.

105 1976, stod fem länder – USA, Kanada, Australien, Frankrike och Argentina – för 90% av världens export av vete och vetemjöl.

106 I USA stod mindre än 150.000 lantbruk av 1,7 miljoner, dvs. de med en försäljning över 100.000 dollar, för mer än 50% av det totala värdet av allt spannmål som såldes. Denna koncentration är betydligt högre inom spannmåls- exporten (*US Census of Agriculture: Summary and State Data*, 1977, s 1-25).

rekta” löner (socialbidrag) inte existerar eller är omfattande,¹⁰⁷ så *kan de inte* rubba de grundläggande klassförhållanden och den klassjämlighet på vilka det kapitalistiska produktions sättet grundar sig. Löner *kan inte* stiga så mycket att de på något betydande sätt minskar mervärdet (profiterna) utan att kapitalismen sätter igång en massiv ”investeringsstrejk” (och en därav följande brant nedgång av kapitalackumulationen), tillsammans med ett desperat försök att öka ersättandet av levande arbete med maskiner – och där båda processerna leder till att löneökningarna bromsas och upphävs på grund av massiv arbetslöshet (och nedskärningar av de offentliga ”sociala” utgifterna). Det enda som inte går att göra med kapitalister är att tvinga dem att investera eller producera med förlust!

Dessutom leder själva tendensen till en ökning av kapitalets organiska sammansättning, att de lägsta kraven för att grunda nya produktionsenheter inom alla produktionsgrenar ökar, att borgarklassens monopolägande av produktionsmedlen befästs, och allt detta gör det fysiskt omöjligt för ens de bäst betalda arbetarna att spara tillräckligt mycket av sina löner för att på allvar starta ett eget industri-företag.¹⁰⁸ Även om det inte gäller lika mycket för små detaljhandlare eller små tjänsteföretag (eller små jordbruk, under perioder av hög arbetslöshet¹⁰⁹), så är den övergripande trenden mycket tydlig. Löntagarna tenderar hela livet att spendera sina löner. De kan inte leda till någon verklig kapitalackumulation.¹¹⁰ Så lönerna inte bara reproducerar arbetskraften: de reproducerar också en speciell klass som av ekonomiska skäl ständigt måste sälja sin arbetskraft. På samma sätt leder det privata tillägnandet av mervärdet inte bara till kapitalackumulation: det reproducerar också en samhällsklass som kan monopolisera produktionsmedlen, och därmed tvinga lönearbetarna att ständigt sälja sin arbetskraft till kapitalägarna, ständigt producera merarbete, mervärde och profiter till uteslutande de sistnämndas förmån.

Förvisso är de två processerna inte symmetriska. Även när reallönerna har en tendens att långsamt öka och det blir vanligt med ”arbetarbesparingar”, så befriar det inte de enskilda löntagarna från sina proletära villkor. Med andra ord garanterar de inte dem en tillräckligt hög varaktig inkomst (penningreserv) för att de själva ska kunna starta företag. De utgör bara ”uppskjuten konsumtion”, dvs. ytterligare en försäkringsfond utöver de socialiserade ”indirekta lönerna” (socialförsäkringar),

107 Idag är ”indirekta” eller ”socialiserade” löner (dvs. sociala förmåner, etc.) en ganska betydande del av arbetskraftens totala reproduktionskostnader – enligt vissa författare upp till 50%, åtminstone i Storbritannien och Frankrike (se Ian Gough, *The Political Economy of the Welfare State*, London, 1979, s 109; A Capien, ”Reflexions sur les determinants de la socialisation du capital variable”, i *Issues*, nr 4, 1979). Men det utgör inte någon ”vertikal” omfördelning av nationalinkomsten till förmån för lönerna och på profiternas bekostnad, ty det kompenseras genom enorma avdrag på bruttolönerna i form av skatter och socialförsäkringsavgifter – avdrag som också uppgår till i grova drag 50%. Det som istället händer är en ”horisontell” omfördelning, till fördel för vissa delar av den lönearbetande klassen och på bekostnad av andra. Capien ger exempel från Frankrike, där detta system verkar till förmån för de högavlönade och på bekostnad av de lågavlönade, där de förstnämnda bara betalar 18,2% av sina bruttoinkomster i socialförsäkringsavgifter, medan de sistnämndas avdrag stiger till 31,5%.

108 Som Marx själv konstaterar i det tredje bandet är riskkapital i allmänhet små kapital, som i allmänhet döms till konkurs eller att sugas upp, innan storföretag tar över de uppfinningar som har prövats av äventyrarna. Men till och med detta riskkapital ligger naturligtvis utom räckhåll för normala lönearbetare med genomsnittlig lön (till och med högt yrkesutbildade arbetare).

109 Under perioder med hög arbetslöshet sipprar en liten mängd lönearbetande tillbaka och blir åter självförsörjande jordbrukare, speciellt i utvecklade kapitalistiska länder med mer eller mindre fritt tillgänglig övergiven jordbruksmark, där det visserligen är omöjligt att producera den genomsnittliga profitkvoten men där det går att producera mer bruksvärden än vad som går att köpa med arbetslöshetsunderstöd.

110 I analysen måste man givetvis ta med, att i och med massproduktionens tillväxt i allt fler industribranscher så har, som en av kapitalackumulationens biprodukter, arbetarnas ”framkallade behov” – och det antal varor och tjänster som en genomsnittlig social lön antas köpa – en tendens att öka.

för att komplettera minskade inkomster vid sjukdom, arbetslöshet eller pensionering, eller bekosta extra familjeutgifter som kan uppstå för deras barns bättre utbildning eller bröllop, etc. Under senkapitalismen finns det dessutom en kraftfull drivkraft för kapitalistklassen att beröva arbetarna rätten att fritt förfoga över dessa besparingar, eller till och med helt enkelt expropriera dem – inflation är bara den mildaste av de olika former för delvis eller fullständig expropriering som kapitalisterna använder.¹¹¹

Det faktum att alla delar av borgarklassen har tillgång till en del av den totala mängden samhälleligt producerat mervärde även om deras eget kapital inte används direkt i det mervärdeproducerande arbetet, innebär å andra sidan ingalunda att denna tillgång är samma för alla kapitalister. Det är inte bara monopolens uppkomst som verkar i motsatt riktning. Lagen om kapitalets koncentration och centralisering fungerar ännu mer kraftfullt i samma riktning. Den skärpta konkurrensen eliminerar betydligt fler mellan- och storkapitalister (för att inte tala om små) än vad den lönearbetande klassens övre skikt lyckas bryta igenom barriären och bli små oberoende företagare inom tjänsteindustrin, detaljhandeln eller jordbruket.

Summan av hela den samhälleliga utvecklingen är att den del av befolkningen som utgörs av löntagare ständigt ökar, och att den del som består av självständiga företagare ständigt minskar.¹¹² Trots upprepade påståenden om motsatsen¹¹³ har ingen av Marx' förutsägelser bekräftats mer fullständigt av empiriska bevis än den som slog fast en långsiktig tendens till klasspolarisering under kapitalismen. Marx kunde göra denna svepande historiska förutsägelse, som så kraftfullt förnekades av nästan alla hans samtida, genom att han grundade sig på kapitalismens rörelselagar och insåg att uppdelningen av "nettovärdet" (tillagt värde) i löner och mervärde, under trycket från den kapitalistiska konkurrensen *måste* leda till att allt fler löntagare inte kunde bli kapitalister och allt färre kapitalister kunde förbli kapitalister.

De kapitalistiska distributionsförhållandena är rotade i kapitalistiska produktionsförhållanden men ingalunda identiska med dem,¹¹⁴ och återskapar ständigt dessa produktionsförhållanden. Men de reproducerar också klasskampens och klassolidaritetsens grundläggande materiella förutsättningar, både inom distributionssfären (dvs. på marknaden) och produktionsssfären (i fabriken):

(1) Det faktum att de enskilda arbetarna inte har några ekonomiska resurser som de kan falla tillbaka på, att de inte kan "vänta" tills arbetskraftens marknadspris (den erbjudna lönen) går upp innan de säljer den, gör att arbetarnas gemensamma organisering av denna försäljning – dvs. facklig organisering och kollektivförhandlingar – blir en kraftfull inbyggd tendens under kapitalismen som återskapas överallt varhelst lönearbete uppstår.

(2) Det faktum att svängningarna i den industriella reservarméns storlek är det som till syvende och sist styr reallönernas svängningar skapar ett starkt inbyggt intresse bland den stora massan löntagare som sådana att säkerställa en hög sysselsättningsnivå, med andra ord att *på den ekonomisk nivån i*

111 Vad gäller de pensionsfonder som de amerikanska fackföreningarna "äger", men de stora bankerna fullständigt administrerar, så är denna faktiska expropriering redan långt gånge. I Nazityskland var den fullständig.

112 I USA ökade löntagare som del av hela den aktiva befolkningen från 62% 1880 till 71% 1910, 78,2% 1940 och 89,9% 1970.

113 Exempelvis, Arnold Künzli, "Für eine kopernikanische Wende des Sozialismus", i *Für Robert Havemann: ein Marxist in der DDR*, München, 1980.

114 Borgerliga distributionsnormer fungerar fortfarande under övergångsperioden mellan kapitalism och socialism, liksom i kommunismens första fas (socialismen). Se Karl Marx, *Kritik av Gothaprogrammet*, på marxistarkiv.se, s 6-7 ; Leo Trotskij, *Den förrådda revolutionen*, på marxistarkiv.se, s 20-21.

sin helhet kräva en ekonomisk politik som tenderar att begränsa arbetslösheten.¹¹⁵

(3) Det faktum att *merarbete* är mervärdets och profitens (mer exakt: jordröntans, räntornas och profiternas) själva innersta väsen, skapar en lika stark inbyggd tendens hos arbetarklassen att ifrågasätta takhöjningar, omorganiseringar och kontroll av arbetsprocessen som har en benägenhet att öka mängden merarbete och dess förnedrande, avhumaniserande effekter på både de enskilda arbetarna och hela delar av arbetarklassen.¹¹⁶

(4) Slutligen det faktum att kapitalet periodvis *kan och måste* ifrågasätta arbetarnas samtliga delvisa erövringar, både inom distributionssfären (löneökningar och socialbidrag; fria kollektivförhandlingar, fackliga rättigheter och obegränsad strejkrätt) och inom produktionssfären (minskning av arbetsveckan och arbetsdagen; kontroll av arbetstakten och organiseringen av arbetsprocessen; fackliga rättigheter på arbetsplatsen i allmänhet, etc.), speciellt med hjälp av skoningslösa tekniska revolutioner,¹¹⁷ lär åtminstone periodvis arbetarklassens mest intelligenta, energiska och stridbara delar att det (för att använda Marx ord) inte räcker att kämpa för högre löner, utan också är nödvändigt att kämpa för att avskaffa lönesystemet.¹¹⁸

Omvänt skapar det faktum, att ägandet av varje betydande summa pengar (startnivån skiljer sig givetvis från period till period och från land till land) automatiskt förvandlar dessa pengar till penningkapital – som inte bara automatiskt deltar i den allmänna fördelningen av det totalt samhälleligt producerade mervärdet (genom att få den genomsnittliga räntan) utan på så sätt också kan omvandlas till ytterligare produktivt kapital (penningkapital som ställs till de ” fungerande ” kapitalisternas förfogande i de produktiva sektorerna) – en stark klassolidaritet mellan alla kapitalägare under den gemensamma utsugningen av alla löntagare som klass. Det skapar med andra ord den materiella basen för borgarklassens solidaritet och klassmedvetande.¹¹⁹

I denna mening har alla kapitalister ett gemensamt intresse av att gå mot ”överdrivna” löneökningar, att stöda alla åtgärder som ökar profitmängden, att stöda taktökningar och ”rationaliseringsinvesteringar”, och att göra dessa allmänna inom hela industrin och företag i allmänhet.¹²⁰ De har ett gemensamt intresse av att försöka förhindra att det uppkommer en stridbar facklig verksamhet, eller, när detta blir omöjligt, försöka begränsa eller inskränka fackliga rättigheter, upprätta olika sorters statlig kontroll över fackföreningarna, etc. – oavsett hur olika de kan tycka om vilken taktik, tempo eller omfattning en sådan politik ska ha.

Genom att varje enskilt kapitalistiskt företag försöker maximera sin egen profit (dvs. strävar efter

115 Det är åtminstone *alla* löntagares *långsiktiga* intresse. Sådillvida som arbetsmarknaden delvis är uppsplittrad, nationellt och sektorsvis, dvs. att arbetarnas rörlighet inte är obegränsad, kan *kortsiktiga* intressen för relativt privilegierade delar av arbetarklassen komma i konflikt med långsiktiga intressen.

116 Se t ex Harry Braverman, *Arbete och monopolkapital*, på marxistarkiv.se.

117 Exempelvis har en av de mäktigaste och mest stridbara yrkesfackföreningarna i den industrialiserade världen, tryckeriarbetarfacket, långsiktiga makt allvarligt undergrävs av den elektroniska sättningsrevolutionen inom tryckeribranschen.

118 Marx, *Lön, pris och profit*, på marxistarkiv.se, s 29-30.

119 Se *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 9 och 10.

120 Detta gäller inte bara för produktivt arbete som sådant, utan även för lönearbete som är anställt av handels- och bankkapital, etc. Även om detta arbete inte direkt producerar mervärde, så får kapital som investeras inom dessa sfärer möjlighet att tillägna sig en del av det mervärde som har producerats inom de produktiva sektorerna. Industriägarna accepterar denna avräkning eftersom den gör det möjligt för dem att spara sitt eget kapital och öka produktionen av mervärde tack vare att deras eget kapital cirkulerar snabbare. Men samtidigt har de intresse av att till det yttersta minska dessa ”cirkulationskostnader”, som de just tolkar som avdrag från sina egna profiler. (Se *ibid*, kapitel 17.)

extraprofiterna som är högre än den genomsnittliga profitkvoten) skapar också själva det privata ägandet av kapital och den kapitalistiska konkurrensens mekanismer via vilka systemets övergripande rörelselagar gör sig gällande. Genom att de svagaste kapitalistiska företagen slås ut, säkerställer själva detta faktum att profitkvotens fallande tendens tillfälligt kan upphävas. Genom att varje enskild kapitalist arbetar för sina egna intressen, säkerställer de på så sätt en långsiktig reproduktion, konsolidering och utvidgning av det kapitalistiska systemet i sin helhet.

På samma sätt har kapitalisternas försök att öka den mängd mervärde de suger ur sin arbetsstyrka – genom att hela tiden sträva efter att öka arbetsproduktiviteten, organisera massproduktion av ett allt större antal varor och därmed sänka värdet (uttryckt i guldpriser) på alla varor – en tendens att skapa ett gemensamt intresse för hela borgarklassen att inte begränsa masskonsumtionen (utom under den kapitalistiska industrialiseringens första skeden). Det hjälper till att motverka svårigheterna att realisera det värde (mervärdet) som finns förkroppsligat i det ständigt växande berg av färdiga varor som oundvikligen åtföljer en utvidgad reproduktion och ackumulering av kapital, trots den beledsagande tendensen att öka utsugningen av det produktiva arbetet (till en historiskt ökande mervärdekvot). Det skapar borgarklassens grundläggande klassintresse av ”normala” snarare än ”onormala” utsugningsförhållanden, inklusive stigande reallöner och elementär social lagstiftning närhelst detta är möjligt, för att ta udden av klasskampens explosiva karaktär. Direkt förtryck av arbetarklassen i syfte att hålla den i styr används bara under exceptionella förhållanden, under allvarliga strukturella kriser (oavsett om de är ekonomiska, politiska eller en kombination av båda).

Återigen är de två just skisserade processerna, varvid en självmedveten arbetarklass och en självmedveten borgarklass upprättas som ett direkt resultat av det kapitalistiska produktionssättets inre mekanismer, inte symmetriska. Trots den inneboende uppsplittringen av arbetarklassen – alla de ständigt återkommande fenomenen med splittring längs skrå-, nations-, köns-, generations- etc. linjer – finns det under kapitalismen inga inbyggda hinder för arbetarklassens övergripande solidaritet. Det finns bara olika medvetandenivåer som gör erövringen av denna övergripande klassolidaritet mer eller mindre svår, mer eller mindre ojämn i tid och rum.

Samma sak gäller inte för borgarklassens solidaritet. Under perioder av framgång, när de kämpar om större eller mindre andelar av en ökande mängd profiter, visar sig klassolidariteten bland kapitalisterna med lätthet. Men under perioder av kris antar konkurrensen nödvändigtvis en mycket brutalare form, eftersom det för varje enskild kapitalist inte längre handlar om att få mer eller mindre profit, utan om de ska överleva som kapitalister.¹²¹ Så det finns exempel på intensiva systemkriser där det inte *kan* uppstå någon ekonomisk eller politisk solidaritet inom kapitalistklassen, där lokala eller enskilda intressen kommer att segra över gemensamma klassintressen, till och med inför allvarliga faror för systemet i sin helhet.¹²²

Det jag just har sagt gäller givetvis konkurrensen mellan kapitalister, inte klasskampen mellan kapital och arbete som sådan, där tvärtom den härskande klassens solidaritet kommer att göra sig alltmer gällande ju allvarligare den samhällspolitiska krisen blir. Men vi måste betona den i grund och botten asymmetriska karaktär som den ekonomiska klassolidariteten har inom den kapitalägande respektive lönearbetande klassen. Det hänger till syvende och sist samman med kapitalisternas och löntagarnas i grunden olika förhållande till privategendom och konkurrens. Privat ägande

¹²¹ Se *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 15, avdelning 3.

¹²² Det gäller ännu mer internationellt än nationellt. Imperialistiska krig är ett extremt uttryck för denna trend.

och konkurrens finns inbyggt i själva den kapitalistiska klassens natur. Men konkurrensen mellan löntagare påtvingas dem utifrån, den är inte strukturellt inneboende i själva klassens natur. Tvärtom strävar lönarbetare normalt och instinktivt mot gemensamt samarbete och solidaritet.¹²³ Oavsett hur mycket konkurrens som periodvis återuppstår mellan dem, i synnerhet under perioder av ekonomisk kris eller efter stora sociala eller politiska nederlag, så kan den följaktligen alltid övervinnas genom senare ansträngningar att organisera sig och höja klassmedvetandet, något som får hjälp av själva kapitalackumulationens utveckling.

I det tredje bandets sjunde avdelning fäster Marx stor uppmärksamhet vid den mystiska förekomsten av intäkter som ”produceras” av olika ”produktionsfaktorer”: jord, arbete och kapital. Idag har denna mystifiering utvidgats genom ett sökande efter tillväxtnivåer eller inkomstökningar som ”produceras” av vetenskapliga framsteg eller till och med högre utbildning.¹²⁴ I sig själv skapar ”vetenskap” varken värde eller inkomster. Den vetenskapliga forskningens resultat införlivas i nya sorters maskiner och nya former för arbetsorganisering, och ökar arbetsproduktiviteten och bidrar således otvivelaktigt till att det materiella välståndet ökar. Men det är något helt annat än produktion av värde eller inkomster. Det dessa formuleringar mystifierar, är att det privata ägandet av produktionsmedlen och omvandlingen av kroppsligt och intellektuellt arbete – inklusive vetenskapligt skapande arbete – under kapitalismen gör att kapitalisten (det kapitalistiska företaget) kan införliva resultaten av hela den anlidade arbetskraftens samarbete, uppfinningsrikedom och kunskap i det totala värde som produceras under den varuproducerande processen. Och det sker i huvudsak i form av mervärde, eftersom resultaten i fråga inte direkt ändrar arbetskraftens reproduktionskostnader, som bara representerar nödvändigt arbete (den del av det tillagda värde som inte tar formen av mervärde). Arbetets egenskaper framstår således som egenskaper som är skilda från arbetet: antingen som egenskaper hos ”kapitalet” (som representeras som en mängd saker, verktyg, maskiner och andra produktionsmedel) eller egenskaper hos ”vetenskapen” (som återigen skiljs från arbete som bara en produkt av tänkande).

För Marx är *vetenskapligt arbete* det ”allmänna arbetets” själva väsen, dvs. skapande arbete som utvecklar nya upptäckter och uppfinningar. Men precis som det kollektiva (socialiserade) arbetet är det oupplösligt förknippat med samsarbetsprocessen, att många kropps- och intellektuella arbetare arbetar tillsammans: ”Dessa besparingar i förbrukningen av fast kapital är som sagt ett resultat av att arbetsbetingelserna användas i stor skala, kort sagt, att de tjänar som betingelse för omedelbart samhällligt arbete eller för en omedelbar samverkan inom produktionsprocessen. Detta är dels ett oeftergivligt krav om de mekaniska och kemiska uppfinningarna ska kunna användas utan att fördyra varans pris, vilket alltid är ett *conditio sine qua non* <oundgänglig betingelse>. Dels blir de besparingar som uppstår vid gemensam konsumtion möjliga först genom produktion i stor skala. Slutligen: det är först den kombinerade arbetarens erfarenheter som kan upptäcka och påvisa var och på vilket sätt besparingarna kan göras, hur de upptäckter som gjorts kan på bästa sätt användas och vilka konkreta svårigheter som måste övervinnas när en teori ska omsättas i praktiken – dess användning i produktionsprocessen o.s.v. I förbigående kan sägas, att man bör skilja mellan allmänt arbete och gemensamt, kooperativt, arbete... Allmänt arbete är allt vetenskapligt arbete, alla

¹²³ Detta är rotat i själva den storskaliga industrins produktionsprocess, som grundas på gemensam organisering av arbetet.

¹²⁴ Se de två banden med uppsatser som har redigerats av Mark Blaug, *Economics of Education*, London 1968 och 1969, och innehåller artiklar med uttrycksfulla rubriker som ”Investment in Human Capital”, ”Rates of Return on Investment in Schooling”, ”Rate of Return on Investment in Education”, ”The Productivity of Universities”, osv.

upptäckter och uppfinningar. Dessa är beroende av dels samverkan mellan levande arbete och dels utnyttjande av tidigare generationers arbete, medan däremot gemensamt arbete endast förutsätter individernas direkta samverkan.”¹²⁵

Kapitalismens öde

Innehåller *Kapitalet* en teori om det kapitalistiska produktionssättets slutliga och oundvikliga undergång? Finns svaret på denna fråga i det tredje bandet, och specifikt i Marx’ övertygelse om den genomsnittliga profitkvoten oundvikliga tendens att falla? Innebär det kapitalistiska produktionssättets rörelselagar att systemet inte i evighet kan överleva sina inre motsättningar? Dessa frågor har både personer som stöder Marx’ teorier och motståndare till honom ställt ända sedan *Kapitalet* publicerades första gången. Den så kallade ”sammanbrottsdispyten” har spelat en central roll, både i den marxistiska teorins historia efter Marx och inom den internationella arbetarrörelsens historia, inom den rörelse som påverkades av Marx’ (eller marxistiska) idéer.

Den första ståndpunkt som försvarades av ”ortodoxa” marxister i den Andra internationalen var försiktig men ändå tydlig: systemet skulle sluta i ett sammanbrott tack vare en allmän skärpning av *alla* dess inre motsättningar. I det stora hela stödde Engels denna uppfattning.¹²⁶ Den kunde utan tvivel grunda sig på ett antal stycken i *Kapitalet* (förvisso mer från det första än det tredje bandet).¹²⁷ Dess främsta förtjänst var att inlemma klasskampen, arbetarrörelsens tillväxt och arbetarklassens ökande medvetande i de övergripande perspektiven avseende det kapitalistiska systemets slutgiltiga öde.

Men det bör understrykas att frågan om kapitalismen kan överleva hur länge som helst eller är dömd att falla samman inte ska blandas ihop med åsikten att den oundvikligen kommer att ersättas av en *högre* sorts samhällsorganisation, dvs. att socialismen är oundviklig. Det är fullt möjligt att anta att kapitalismen oundvikligen kommer att falla samman utan att förutsätta att socialismen oundvikligen måste segra. Ganska tidigt i den revolutionära marxismens historia skiljdes de två faktiskt begreppsmässigt åt på ett radikalt sätt, där kapitalismens öde formulerades i form av ett dilemma: systemet kan inte överleva, men kan antingen lämna plats för socialism eller för barbari.¹²⁸

Även om både Marx och Engels – och speciellt den äldre Engels, som upplevde den moderna arbetarrörelsens till synes oemotståndliga uppsving – uppvisade en orubblig optimism om socialismens framtid, var de, när frågan ställdes på allmän, abstrakt, historisk nivå, alltid noga med att avvisa alla tankar om att samhällets organisering (produktionssätt) hade en historiskt oundviklig ordning. Vid ett antal tillfällen poängterade de att övergången från ett produktionssätt till ett annat

125 Marx, *Kapitalet*, tredje bandet, femte kapitlet, avdelning 5.

126 Se text tyska socialdemokratiska partiets Erfurtprogram, som granskades av Engels. I August Bebel’s berömda tal i riksdagen den 3 februari 1893, som lovordades kraftfullt av Engels, framställdes kapitalismens sammanbrott som ett resultat av ett samspel mellan medelklassernas nedgång, kapitalets ökande koncentration och centralisering, en ökande klasspolarisering mellan kapital och lönearbete, ökande klassmotsättningar, successivt allt allvarigare ekonomiska kriser, ökande fara för krig, växande hot mot den politiska demokratin och proletariatets växande klassmedvetande.

127 Se Marx, *Kapitalet*, första bandet, kapitel 24, avdelning 7. Således har Lucio Colletti fel när han inskränker Marx’ ”sammanbrottsteori” till teorin om den genomsnittliga profitkvotens tendens att falla: se hans inledning till L. Colletti (red.), *Il futuro del capitalismo, crollo o sviluppo?*, Bari 1970, s ci.

128 Rosa Luxemburg, *Vad vill Spartakusförbundet?*, på marxistarkiv.se, s 2.

berodde på utgången av konkreta klasstrider, som antingen kunde sluta med den mer progressiva, revolutionära klassens seger, eller med att både den gamla härskande klassen och dess revolutionära motståndare båda gick under, och ledde till ett utdraget förfall av samhället.

Den första uppfattningen ifrågasattes av de så kallade revisionisterna runt tysken Eduard Bernstein, som förnekade att det fanns någon inneboende tendens för det kapitalistiska produktionssättets inre motsättningar att skärpas. De antog tvärtom att dessa motsättningar skulle minska. Men de drog inte utifrån detta slutsatsen att kapitalismen skulle överleva för alltid, utan trodde istället att den skulle försvinna gradvis, så att det inte fanns något behov att störta den med revolutionära medel.¹²⁹ De flesta senare varianter av gradvis omvandling och reformism (inklusive på senare år även eurokommunismen) har gemensamma rötter i Bernsteins skrifter, som är anmärkningsvärda genom det klara och konsekventa sätt de ställer frågorna¹³⁰ – med det enda problemet att deras förutsägelser visade sig vara felaktiga.

Långt från att leda till en permanent fred, har kapitalismen lett till två världskrig och risker för ett tredje, för hela mänskligheten livsfarligt världskrig. Långt från att leda till en allt smidigare fungerande internationell kapitalistisk ekonomi har vi bevittnat de katastrofala kriserna 1920-1921, 1929-1932 och 1938, som efter högkonjunkturen efter Andra världskriget följdes av en lång lågkonjunktur som började i slutet av 1960- eller början av 1970-talet. Och långt från allt större frihet och ökad demokrati har 1900-talet sett mycket större förtryck och långt blodigare diktaturer än någonting Marx, Engels eller 1800-talets socialister någonsin bevittnade eller kunde tänka sig på sin tid.

Det är i detta sammanhang som efterföljare till Marx på ett mer noggrant sätt försökte formulera kapitalismens troliga öde. Rosa Luxemburg var den första som på strikt vetenskaplig grund försökte utveckla en teori om det kapitalistiska produktionssättets oundvikliga sammanbrott. I sin *Kapitalackumuleringen* försökte hon visa att det under en "ren" kapitalism var omöjligt med en utvidgad reproduktion där det mervärde som produceras under den egentliga produktionsprocessen realiserades fullständigt. Produktionssättet hade därmed en inneboende tendens att expandera till icke kapitalistisk miljöer, dvs. sluka i sig de stora områden med enkel varuproduktion som fortfarande överlevde i de kapitalistiska länderna och ständigt utvidga sig till den icke kapitalistiska periferin, dvs. de koloniala och halvkoloniala länderna. Denna expansion – inklusive dess mest radikala former: den samtida kolonialismen och de mordiska kolonialkrigen; imperialism och imperialistiska krig – var oundgängliga för systemets överlevnad. Om och när denna icke kapitalistiska miljö försvann skulle systemet falla samman, eftersom det skulle vara oförmöget att fullständigt realisera mervärdet. Men Luxemburg klargjorde, att långt innan detta slutgiltiga ögonblick uppstod skulle konsekvenserna av denna allt våldsammare expansion, liksom konsekvenserna av den icke kapitalistiska miljöns gradvisa minskning, öka systemets inre motsättningar till bristningsgränsen, och därmed förbereda sitt revolutionära störtande.¹³¹

Jag har redan diskuterat *Kapitalackumuleringens* styrkor och svagheter i inledningen till *Kapitalets* andra band (och i *Senkapitalismen*).¹³² Här vill jag bara ta itu med en metodologisk invändning som har rests mot Luxemburgs sammanbrottsteori – och sedermera mot ett antal andra sådana teorier. Kritiker har påstått, att Luxemburg när hon uteslutande grundade perspektivet av det kapitalistiska

129 Se framförallt Bernsteins egen [Socialismens förutsättningar och socialdemokratins uppgifter](#), på marxistarkiv.se.

130 Se som ett typexempel, Anthony Crosland, *The Future of Socialism*, London 1956.

131 Rosa Luxemburg, *The Accumulation of Capital*, London 1963, flera ställen.

132 Ernest Mandel, inledning till det andra bandet, s 87 ff.

produktionssättets oundvikliga sammanbrott på systemets rörelselagar, rörde sig bakåt, i riktning mot ”ekonomism”, och att det var ett steg tillbaka från hur Marx och Engels själva, och deras första lärjungar, alltid förenade ekonomiska lagar och rörelser med klasskampen för att komma fram till övergripande historiska framställningar och perspektiv.¹³³

Men denna invändning är oberättigad. Även om det stämmer att kapitalismens nutida historia, i själva verket alla produktionssätts historia under alla epoker, inte går att förklara på ett tillfredsställande sätt om klasskampen (och i synnerhet dess utgång efter vissa avgörande strider) inte behandlas som en delvis självständig faktor, så är det lika sant att marxismens hela mening försvinner om denna delvisa självständighet förvandlas till en absolut självständighet. Det är just Luxemburgs, liksom flera av hennes senare motståndare under ”sammanbrottsdispyten”, förtjänst att ha satt klasskampens upp- och nedgångar i *relation* till systemets inre rörelselagar. Om man skulle anta att antingen det kapitalistiska systemets oändliga anpassningsförmåga, eller proletariats oförmåga att höja sitt medvetande tillräckligt högt (för att inte tala om arbetarklassens påstått ökande ”införlivande” i det borgerliga samhället), i det långa loppet och under obestämd tid skulle kunna neutralisera eller vända på systemets inre rörelselagar och inneboende motsättningar, dvs. förhindra dem från att göra sig gällande, då skulle den enda vetenskapligt riktiga slutsatsen vara att dessa rörelselagar inte motsvarar systemets innersta natur: med andra ord att Marx i grund och botten hade fel när han trodde att han hade upptäckt denna natur. (Det är förstås något annat än möjligheten av tillfälliga upp- och nedgångar av skärpningen av motsättningarna, som inte bara är möjliga utan till och med oundvikliga, vilket Marx själv påpekade under sin behandling av den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens.)

Ett andra försök att skapa en vetenskapligt mycket strikt ”sammanbrottsteori” (även om det ska sägas att den var mindre strikt än Luxemburgs) gjordes under och omedelbart efter Första världskriget av vissa ledande radikala marxistiska ekonomer som i hög grad påverkade Lenin när han skrev *Imperialismen som kapitalismens högsta stadium*. De mest framstående av dessa var ryssen Nikolaj Bucharin och ungraren Eugen Varga.¹³⁴ Även om dessa författare undvek en ”monokausal” inskränkning av frågan till en enda avgörande faktor, formulerade de hypotesen att kapitalismen hade gått in i en oåterkallelig historisk nedgångsperiod, som var resultatet av att alla de skärpta motsättningarna visade sig samtidigt: krympande marknader; minskande världshandel; nedgång för den internationella arbetsdelningen; penningekonomins nedgång och till och med en delvis återgång till byteshandel och förkapitalistiska produktionsformer i de kapitalistiska länderna; minskande materiell produktion; kollaps av kreditsystemet; absolut nedgång för arbetarnas levnadsstandard; återkommande krig och inbördeskrig; återkommande revolutionära explosioner och segerrika socialistiska revolutioner.

Även om denna analys kan ge en relativt övertygande beskrivning och förklaring av det som faktiskt ägde rum från 1914 (eller till och med 1912) till 1921 och återigen 1930-1940 (eller i vissa delar av världen även 1945-1948), hamnar den i allvarliga problem när den ställs inför den internationella kapitalistiska ekonomins utveckling efter Andra världskriget. Den lutar åt teoretisk

---

¹³³ Detta argument riktades först mot Luxemburg av Bucharin (se *Imperialism and the Accumulation of Capital*, op. cit., s 115) och av Henryk Grossmann (*Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems*, Frankfurt 1967, s 22), som båda anklagade henne för ”mekanisk” ekonomisk determinism. Claudio Napoleoni formulerar en liknande förebräelse i Colletti (red.), op. cit., s lii-liii.

¹³⁴ Bukharin, op. cit., s 113-125; Eugen Varga, *Die Niedergangsperiode des Kapitalismus*, Hamburg 1922, s 7-14.

eklekticism, den saknar den djupare stringens som krävs för att knyta alla dessa olika utvecklingar till systemets grundläggande rörelselagar. I synnerhet undviker den alla diskussioner om varför de motverkande faktorer som Marx räknade upp och som tillfälligt kunde neutralisera den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens, definitivt skulle upphöra att vara effektiva under den kapitalistiska nedgångsperioden; varför den enorma värdeminskning och kapitalförstörelse som ägde rum under krisen 1929-1932 och under Andra världskriget, tillsammans med en enorm ökning av mervärdekvoten (både som ett resultat av katastrofala nederlag för arbetarklassen och en kraftig ökning av arbetsproduktiviteten i avdelning II, som ett resultat av den nya teknologiska revolutionen), inte skulle kunna leda till en ny ökning av produktivkrafterna – och oundvikligen sluta med att systemets skärpta motsättningar återigen gör sig gällande.¹³⁵

Ett sidoskott till Bucharin-Vargas teori om det kapitalistiska systemets oundvikliga nedgång sedan 1914 är föreställningen om ”kapitalismens allmänna kris”, där betoningen successivt har gått från systemets *inre* rörelselagar till de *utifrån kommande* utmaningar som det möter som ett resultat av en rad segerrika socialistiska revolutioner som har lett till att det geografiska område som det kan verka på har krympt. I sin första form slog föreställningen om kapitalismens allmänna kris – vars ursprung var oktoberrevolutionens seger i Ryssland – fortfarande fast ett inbördes förhållande mellan denna utifrån kommande utmaning och den därav följande skärpningen av systemets inre motsättningar.¹³⁶ Men i senare varianter har detta allt mindre blivit fallet, i synnerhet i teorin om ”statsmonopolistisk kapitalism”, som blev fullt utvecklad efter Andra världskriget.

Här definieras klart att den ”grundläggande” motsättningen går mellan det ”socialistiska lägret” och det ”kapitalistiska lägret”, och inte längre utgörs av själva det kapitalistiska systemets explosiva inre motsättningar. Paradoxen drivs till och med så långt att sovjetiska författare på allvar hävdar att kapitalismen som ett resultat av ”konkurrensen mellan de två systemen” är ”dömd” till en ständig tillväxt!¹³⁷ På detta sätt förvandlas sammanbrottsteorin ”dialektiskt” till sin motsats: att kapitalismen kanske kan överleva för alltid. Man förutsätter att systemet har förmåga att för obestämd tid eliminera de mest allvarliga effekterna av sina inre motsättningar – tills dess det socialistiska lägrets ekonomiska, sociala och kulturella överlägsenhet slutligen gör sig gällande. Det är knappast nödvändigt att påpeka att denna intellektuella förvrängning strukturellt hänger ihop med den sovjetiska byråkratins speciella intressen – både dess försök att vidmakthålla en fredlig samexistens med den internationella kapitalismen, och dess intresse av att underordna en stor del av den internationella arbetarrörelsen under sina egna diplomatiska intressen – och som sådan utgör ett typiskt exempel på ideologiskt mystifierande.

Ett tredje – återigen striktare – försök att teoretisera kapitalismens oundvikliga sammanbrott gjordes i slutet av 1920-talet av den polske marxisten Henryk Grossmann. Det var i grund och botten en generalisering – man skulle till och med kunna säga extrem extrapolering – av Marx’ lag om den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens. Grossmann försökte bevisa att de motverkande

135 Det är sant att Varga intog en mer försiktig ståndpunkt efter Andra världskriget, men det verkar utgöra en ”mellanståndpunkt” på vägen till de harmoniserande uppfattningar som den ”statsmonopolistiska kapitalismens” teoretiker har. Se bland annat hans *Essais sur l'économie politique du capitalisme*, Moskva 1967.

136 Se t ex, Eugen Varga, *Grundfragen der Ökonomik und Politik des Imperialismus nach dem zweiten Weltkrieg*, Berlin 1955.

137 Se t ex, N. Inosemzev, *Der heutige Kapitalismus*, Berlin 1973, s 59, 94-95, 106-107. För en mer allmän kritik av teorin om ”statsmonopolistisk kapitalism”, se Ernest Mandel, *Senkapitalismen, del 2*, s 149-154, och Jacques Valier, *Le PCF et le capitalisme monopoliste d'état*, Paris 1976.

krafterna i det långa loppet inte kan förhindra lagen från att göra sig gällande *med allt större styrka* – fram till en punkt där *inget* ackumulerat kapital tenderar att bli tillvarataget, dvs. så långt att den totala mervärdemängden inte kan säkerställa en tillräcklig ackumulation, även om kapitalistklassens levebröd sjunker till noll.¹³⁸ Det finns många svagheter i den här teorin, som har poängterats av ett antal kritiker.¹³⁹ Den viktigaste är att Grossmann egentligen inte *bevisar* att *alla* motverkande krafter gradvis förlorar förmågan att neutralisera den sjunkande profitkvoten. I synnerhet underskattar han den massiva värdeminskningen (och förstörelsen) av kapital, som historiskt har visat sig vara mycket mer omfattande än vad han föreställer sig (hans bok färdigställdes innan krisen 1929-1932 var fullt utvecklad – och givetvis innan Andra världskrigets fruktansvärda ödeläggelse).

Därför leder Grossmanns något godtyckliga numeriska utgångspunkt – de reproduktionsscheman som Otto Bauer utarbetade i sitt svar till Luxemburgs *Kapitalackumulationen*¹⁴⁰ – till resultat som bortser från effekterna av kapitalets värdeminskningssyklar. I ljuset av kapitalismens verkliga historia (som är en krisdrabbad historia, som sedan världsmarknaden för industrivaror upprättades har upplevt 21 överproduktionskriser) är denna hypotes ohållbar. I kapitel 15 i *Kapitalets* tredje band påpekar Marx uttryckligen att de kapitalistiska kriserna har som funktion att minska kapitalets värde. Följaktligen kan man inte se Grossmanns på varandra följande siffror som något annat än genomsnitt för cykler på 7-10 år och inte årliga belopp. Således flyttas systemets slutliga sammanbrott fram till det tjugooandrade seklet (efter 37 cykler på 7-10 år). Om de inledande proportionerna mellan avdelning I och avdelning II vore mer realistiska – och de borde de ha varit, i ljuset av det kapitalistiska produktionssättets verkliga historia, som på 1920-talet inte någonstans hade närmat sig en situation där två tredjedelar av den löpande produktionen ägde rum i avdelning I – så skulle uppskjutandet av ”sammanbrottet” vara ännu mer uttalat: det skulle äga rum först efter 50-60 cykler, dvs. efter 400-500 år. Besatt av sin monokausala förklaring av det oundvikliga sammanbrottet förleddes Grossmann oavsiktligt att visa raka motsatsen till det han avsåg: att systemet som en funktion av sina inre rörelselagar hade en extremt lång livslängd istället för att slutligen kollapsa.

Man skulle kunna frestas att behandla Baran/Sweezys teori om monopolkapitalismens ökande svårigheter att ”realisera mervärdet” som antingen en variant av Luxemburgs sammanbrottsteori eller en fjärde egen distinkt sammanbrottsteori.¹⁴¹ Men så är inte fallet, eftersom Baran och Sweezy, samtidigt som de understryker de ökande *svårigheterna* att realisera mervärdet, på samma gång betonar systemets förmåga att inlemma arbetarklassen socialt och därmed garantera dess fortlevnad – om än under förhållanden av permanent halv stagnation – snarare än dess oundvikliga sammanbrott. Liksom de mer extrema förespråkarna av teorin om en ”statsmonopolistisk kapitalism” tvingas dessa författare tänka sig systemets verkliga fiender utanför själva systemet: bönder i tredje världen, marginaliserade superexploaterade skikt, och så vidare. Men ingenstans lyckas de visa att dessa samhällskrafter någonstans har en möjlig social och ekonomisk styrka som är jämförbar med det moderna proletariats. Eftersom dessa krafter inte är avgörande för systemets grundläggande

138 Grossmann, *op. cit.* (originalutgåva Leipzig 1929).

139 Den mest systematiska kritiken av Grossmann finns i Fritz Sternberg, *Eine Umwälzung der Wissenschaft?*, Berlin 1930; och Nathalia Moszkowska, *Zur Kritik Moderner Krisentheorien*, Prag 1935.

140 Otto Bauer, ”Die Akkumulation des Kapitals”, i *Die Neue Zeit*, vol 31 (1913), del 1.

141 Baran och Sweezy, *op. cit.*, kapitel 3 och 4. Det finns ett klart släktskap mellan Baran/Sweezys uppfattning att kapitalismen har en tendens till ekonomisk stagnation, och de nykeynesianska (och ibland halvmarxistiska) teorierna; författare som Michael Kalecki (*Studies in Economic Dynamics*, London 1943; *Essays in the Theory of Economic Fluctuations*, London 1939), J. Steindl (*Maturity and Stagnation in American Capitalism*, Oxford 1952) eller Joan Robinson.

produktionsförhållanden kan de omväxlande ignoreras, eller integreras, eller krossas, utan att systemet blir oförmöget att fungera.¹⁴² Så det är egentligen inte alls någon teori om ”kapitalismens sammanbrott”.

Precis som med de monokausala kriteorierna finns det givetvis riktiga delar i var och en av de tre versioner av sammanbrottsteorin som har skisserats ovan. De måste knytas ihop för att ge en sammanhängande teori om kapitalismens oundvikliga sammanbrott, som är förenlig med detta produktionsåts alla inre rörelselagar och motsättningar så som de utvecklades i Marx' analys i *Kapitalet*.

En beståndsdel i Grossmanns analys är viktig, om än inte avgörande, som utgångspunkt för en sådan syntes: det är den tidpunkt då, utöver mervärdekvotens tendens att minska, även *mängden* mervärde slutar att växa och börjar minska – först gradvis och sedan permanent. Det skulle självklart vara ett mycket allvarligt slag mot en oavbruten kapitalistisk ackumulationsprocess. Men som jag har försökt peka ut i *Senkapitalismen* lyckas Grossmann inte visa på det konkreta innehållet i en sådan begynnande minskning av mervärdeproduktionen: en mekaniseringsnivå, halvautomatisering – låt oss säga en utbredning av fullständig automatisering – i ett antal produktionsgrenar, där den totala insatsen av produktiva arbetstimmar börjar minska, således där den totala värdeproduktion minskar.

Det innebär inte automatiskt en *omedelbar* nedgång av den absoluta mervärдемängden, eftersom den stora ökning av arbetsproduktiviteten som finns inneboende i ”robotism” kan minska den nödvändiga arbetstiden proportionellt till minskningen av den absoluta värdeproduktionen. Men i det långa loppet är det omöjligt utan alltmer kännbara minskningar av till och med reallönerna. Efter en viss punkt blir det dessutom fysiskt omöjligt. Så en utvidgning av automatiseringen utöver en viss högsta punkt leder oundvikligen till först en minskning av den totala mängd mervärde som produceras som i sin tur utlöser en fyrfaldig kombinerad ”sammanbrottskris”: en enorm kris i form av sjunkande profitkvot; en enorm realiseringskris (den ökade arbetsproduktivitet som robotismen medför ökar den bruksvärдемängd som produceras i ännu högre takt än det minskar reallönerna, och en allt allt större del av dessa bruksvärden förblir omöjliga att sälja); en enorm social kris;¹⁴³ och en enorm ”omställningskris” (med andra ord för kapitalismens förmåga att anpassa sig) med hjälp av värde minskning – de *specifika* former för kapitalförstörelse som inte bara hotar den mänskliga civilisationens överlevnad, utan till och med mänsklighetens fysiska överlevnad på vår planet.¹⁴⁴

142 Det är ingen slump att de flesta ”tredje världistiska” marxister har en benägenhet att överdriva kapitalismens förmåga att med hjälp av rent ekonomiska processer ”omstrukturera” sig i världsskala för att övervinna 1970- och 1980-talens nuvarande depression.

143 Se Marx, *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 15, tillägg: ”Men en utveckling av produktivkrafterna, som minskade arbetarnas absoluta antal, d.v.s. i själva verket satte hela nationen i stånd att fullborda sin totalproduktion på kortare tid, skulle framkalla revolution, därför att den satte flertalet av befolkningen ur funktion.”

144 Jag kan inte här behandla frågan om ”tillväxtens gränser”, som en del personer har hävdats finnas inneboende, inte i det kapitalistiska produktionsåts som sådant men i själva den storskaliga industriproduktionen, som oundvikligen sägs göra slut på naturresurserna. Marx var ytterst medveten om detta problem. (se *Kapitalet*, tredje bandet, kapitel 47, avdelning 5, och *första bandet*, kapitel 13, avdelning 10). Men han såg det som en biprodukt av de specifika (och förvrängda) former som kännetecknade den teknologiska utvecklingen under kapitalismen, inte som ett oundvikligt resultat av att tillämpa naturvetenskapen på produktionen. Det betyder att problemet går att lösa inom andra sociala ramar, utan att mänskligheten måste avstå från fördelarna av att frigöra sig från det okreativa mekaniska arbetet. En del av de mest skarpsinniga icke marxistiska kritikerna av dagens kapitalistiska samhälle utifrån ekologisk ståndpunkt har kommit till liknande slutsatser: se t ex, Barry Commoner, *Cirkeln sluter sig: naturen*,

Det finns en uppenbar utväg, via en massiv omvandling av ”tjänster” till varuproducerande branscher (som ökar den totala värdeproduktionen). Det har i själva verket redan börjat inom centrala tjänsteområden som sjukvård, utbildning, banker och offentlig administration. Det visar hur fel det är att tala om senkapitalismen som ett postindustriellt samhälle.¹⁴⁵ Tvärtom går vi först nu in i en tidsperiod av fullständig industrialisering av en hel rad branscher som hittills har undkommit den processen. Men det skjuter bara upp räknenskapens timma. Ty efter en viss övergångsperiod skapar industrialiseringen av tjänstesektorerna samma massiva mekanisering, halvautomatisering och fullständiga automatisering, där mikroprocessorerna redan tillhandahåller de nödvändiga tekniska verktygen (samma sak gäller för övrigt industrialiseringen av de underutvecklade länderna som en utväg ur den strukturella krisen). Så det går inte att se hur kapitalismen ska kunna undvika sitt slutgiltiga öde: ekonomisk kollaps.

I och med utvecklingen av halvautomatisering och automatisering sker dessutom en ny betydande omkastning av den revolution som kapitalismen hela tiden skapar av arbetets organisering och den faktiska arbetsprocessen. Det blir oundvikligt med ett storskaligt återinförande av intellektuellt arbete i produktionsprocessen, tillsammans med åtminstone en relativ nedgång för den enorma uppstyckning av arbetet som kännetecknade taylorismen. Ju mer lönearbetet används för att övervaka och underhålla känslig och dyr utrustning, desto mer blir dess yrkeskunnande, kulturnivå och grad av inblandning i produktionsprocessen en oundgänglig del för att reproducera kapitalet. Följaktligen utvecklas inte bara det objektivt socialiserade arbetets samarbetande kvalitéer i fabriken till en högre nivå, utan dessutom tar arbetarnas medvetenhet om att de kan sköta fabriken istället för kapitalisterna ett jättesteg framåt. Således blir de kapitalistiska produktionsförhållandenas ökande kris (både objektivt och subjektivt, dvs. vad gäller deras legitimitet i ögonen på arbetarklassen och allt större delar av befolkningen i sin helhet), och den utmaning som arbetarnas strider innebär för dessa produktionsförhållanden, en väsentlig del av systemets tendens att kollapsa.

Men det är uppenbart att denna trend att uppgradera arbetet inom de produktiva sektorerna med högst teknologisk utveckling, med nödvändighet måste beledsagas av sin egen negation: en ökad massarbetslöshet inom befolkningens marginaliserade sektorer, bland de som ”faller ur” och alla de som den kapitalistiska teknologins ”slutliga” utveckling stöter ut ur produktionsprocessen. Det betyder bara att det ökande ifrågasättandet av de kapitalistiska produktionsförhållandena på fabriken åtföljs av ett ökande ifrågasättande av alla borgerliga förhållanden och värderingar i samhället i sin helhet, som också utgör en viktig och periodvis explosiv beståndsdel i kapitalismens tendens att till slut falla samman.

Som jag sa tidigare, blir det inte nödvändigtvis ett sammanbrott till förmån för en högre samhällsorganisation eller civilisation. Just som en funktion av kapitalismens själva förfall visar sig allt fler tecken på kulturell urartning, tillbakagång på ideologins område och vad gäller respekt för mänskliga rättigheter, jämsides med den oavbrutna raden olikartade kriser som detta förfall kommer att ställa oss inför (redan har ställt oss inför). Barbari som ett möjligt resultat av systemets sammanbrott är ett mycket mer konkret och tydligt perspektiv idag än vad det var på 1920- och 1930-talen. Till och med Auschwitz' och Hiroshimas fasor kommer att verka lindriga jämfört med de fasor som ett fortsatt förfall av systemet kommer att ställa mänskligheten inför. Under dessa omständigheter

---

människan och teknologin, Stockholm : Aldus/Bonnier, 1972; Harry Rothman, *Murderous Providence*, London, 1972.

¹⁴⁵ Se t ex, Daniel Bell, *The Coming of Post-Industrial Society*, New York 1973.

blir kampen för ett socialistiskt resultat en kamp för själva den mänskliga civilisationens och människorasens överlevnad. Som Marx har visat, förenar proletariatet alla de objektiva förutsättningarna för att med framgång föra denna kamp. Idag är detta mer sant än någonsin. Och proletariatet har åtminstone möjlighet att även skaffa sig de subjektiva förutsättningarna för världssocialismens seger. Huruvida denna möjlighet verkligen kommer att förverkligas beror när det kommer till kritan på de organiserade revolutionära marxisternas ansträngningar att förena sig med proletariatets spontana periodvisa försök att omorganisera samhället i socialistisk riktning och leda det mot tydliga mål: erövrandet av statsmakten och en radikal social revolution. Jag ser ingen anledning att vara mer pessimistisk vad gäller resultatet av denna strävan idag än vad Marx var när han skrev *Kapitalet*.